

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

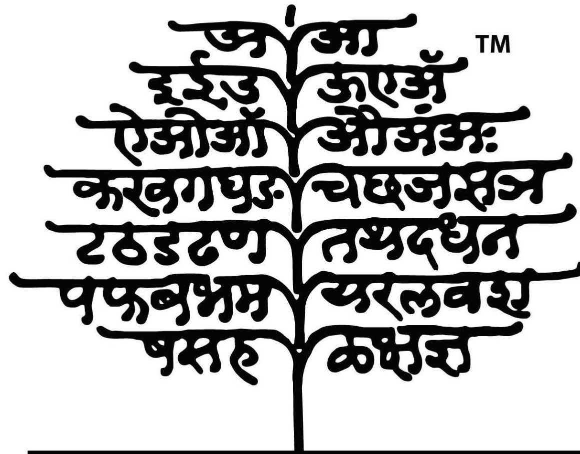
१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४-८ फुटकळ अंकास १ ०.

ॐ भूयानसि महानसि

प्राथमिक व दुय्यम शाळांतील वाचनालयांकरितां मुंबई सरकारनें मंजूर केलेली

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेमार्फत प्रसिद्ध होणारी

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु ॥

वर्ष ४ थें, अंक २ रा

विजयादशमी १८५३ ऑक्टोबर १९३१

अनुक्रमणिका

उद्देशः—मराठी भाषा, वाङ्मय व साहित्य यांच्या अभिवृध्यर्थ प्रयत्न करणें, उपाय योजणें व इतर रीतीनें झटणें आणि त्यांच्या अभ्यासास प्रोत्साहन देणें.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद

अध्यक्षः—सरदार माधवरावसाहेब किबे.

उपाध्यक्षः— १ श्री. चिंतामणराव वैद्य २ श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर ३ श्री. वामन मल्हार जोशी ४ श्रीमंत संपतराव गायकवाड ५ श्री. केशवराव कोरटकर.

कार्याध्यक्षः—श्री. ना. गो. चापेकर.

चिटणीसः—श्री. माधवराव त्रिंबक पटवर्धन, २ श्री. कृ. पां. कुलकर्णी.

कोशाध्यक्षः—श्री. सुंदरराव भास्कर वैद्य, मुंबई.

हिशेब-तपासनीसः— १ श्री. परुळकर मुंबई, २ श्री. ग. स. मराठे, पुणें.

कार्यकारी मंडळः— १ श्री. ना. गो. चापेकर, २ प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन, ३ श्री. कृ. पां कुलकर्णी, ४ श्री. चिं. ग. कर्वे, ५ श्री. शं. गो. घैसास.

नियामक मंडळांतील सदस्यांचीं नांवें

प्रो. पां. वा. काणे, मुंबई
प्रो. द. वा. पोतदार, पुणें
श्री. सौ. कमलाबाईसाहेब किबे, इंदोर
रा. दा. सा. सावळाराम यंदे, मुंबई
प्रो. पेंडसे, नागपूर
प्रो. सांवर्डेकर, गोवें
प्रि. ज. रा. घारपुरे, मुंबई
रा. आपटे, बडोदें
श्री. यशवंतराव दाते, पुणें
रा. न. र. फाटक, मुंबई
प्रो. बनहट्टी, नागपूर
श्री. द. व्यं. पै, गोवें
प्रो. श्री. नी. चाफेकर, पुणें
रा. ना. म. भिडे, भोर
रा. आ. बा. लट्ठे, बेळगांव
रा. ब. ग. खापर्डे, उमरावती
श्री. वा. ना. देशपांडे, सातारा
श्री. बा. रा. रणसिंग, धुळें
श्री. रा. ब. महाजनी, अकोला
श्री. गं. गो. कानेटकर, जबलपूर
सौ. सुलोजनाबाई हुदलीकर, पुणें
डॉ. लेले, बडोदें
श्री. विनायक हरी आपटे, इंदोर
सरदार चंद्रोजीराव आंग्रे, ग्वाल्हेर
श्री. कृ. प्र. खाडिलकर, मुंबई
प्रो. पंगु, कोल्हापूर
रा. भा. रा. पटवर्धन, धारवाड
रा. प्र. धों. कानिटकर, भोर
रा. य. खु. देशपांडे, यवतमाळ
प्रो. आघारकर, कलकत्ता
प्रो. पाटणकर, नाशीक
श्री. वामनराव नाईक, हैद्राबाद
श्री. यादवराव काळे, बुलढाणा
श्री. जी. पी. पटवर्धन, (सोलापूर)
प्रो. ना. के. बेहेरे, नागपूर
प्रो. क्षीरसागर, हैद्राबाद
श्री. गो. ब. माकोडे, ग्वाल्हेर
प्रो. वा. गो. मायदेव, पुणें
डॉ. केतकर, पुणें
श्री. वि. द. घाटे, नगर
प्रो. मा. दा. अळतेकर, मुंबई

अनुक्रमणिका

आर्यसंस्कृति-मुद्रणालय, चिमणबाग, टिळकरस्ता, पुणे येथे सीताराम वासुदेव फडणीस, बी.ए., यांनी छापिलें व मुंबई येथे महाराष्ट्र–साहित्य–परिषदेच्या कार्यालयांत (भाई जीवनजीची गल्ली, मुंबई नं. २) परिषदेकरितां रा. ना. गो. चापेकर यांनी प्रसिद्ध केलें.

मराठी-भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास

खंड पहिला-पूर्वार्ध

प्रकरण पहिलें

विषयप्रवेश

१. कोणत्याहि भाषेचा इतिहास म्हटला म्हणजे त्या भाषेची जन्मापासून वर्तमानकाला पर्यंतची इत्थंभूत हकीकत होय. या हकीकतींत त्या भाषेचें कूळ, जन्मकाळ, स्थित्यंतरें, रूपांतरें संकोचविकास, इत्यादि बाबींचा समावेश झाला पाहिजे, हें उघड आहे. अर्थात्च अशा तऱ्हेच्या कथानकाची सर्व मदार त्या भाषेंत निरनिराळ्या काळीं उत्पन्न झालेल्या ग्रंथसंग्रहावर असणार, कारण या ग्रंथसंग्रहांतच तिचें त्या त्या काळचें स्वरूप प्रतिबिंबित होऊन टिकलेलें असतें. भाषेंतील असा प्राचीन ग्रंथसंग्रह उपलब्ध नसेल, तर इतिहासलेखकाला कांहीच कामगिरी करितां येणें शक्य नाहीं. कोणत्याहि भाषेचें सद्यःकालीन स्वरूप हें अनेक शतकांच्या परंपरेचें, परिणतीचें व कमावणीचें फळ असतें. या क्रियेचे निरनिराळे टप्पे त्या भाषेंतील निरनिराळ्या काळच्या ग्रंथांतच दिसून येतात. भाषेचा तोंडी व्यवहार अमूर्त व क्षणिक असतो. वाळूवर ओतलेल्या पाण्याचा, अगर हवेंत मारलेल्या तरवारीच्या पट्ट्याचा, जसा मागे कांहीच मागमूस राहात नाही, तद्वत् भाषेच्या तोंडी व्यवहाराची स्थिति असते. परंतु निराकार भाषा लिपिरूपांत अवतरली, म्हणजे तिचें स्वरूप दृश्य व टिकाऊ बनतें. भाषेंतील अखिल ग्रंथसंग्रहाला 'वाङ्मय' असें म्हणतात, व ' सारस्वत ' हा त्याच शब्दाचा पर्याय आहे. मुखव्यवहाराची भाषा व वाङ्मयाची भाषा यांचें स्वरूप तंतोतंत एक असतें, असें नाही; किंबहुना त्यांत बराच भेद असतो. आपलीं मुलेंबाळें, गडीमाणसें, स्नेहीसोबती, इत्यादिकांबरोबरच्या आपल्या घरगुती व्यवहारांत बरीच चालढकल, शैथिल्य व अव्यवस्थितपणा दिसून येतो. परंतु, तेच आपण समाजांत, कचेरींत किंवा दरबारांत वागतांना विशेष टापटीप, भारदस्तपणा व शिष्टपणा दाखवितों. हाच भेद भाषेचा मुखव्यवहार व लेखव्यवहार यांत दृष्टोत्पत्तीस येतो. पहिल्यांतील ढिलाई दुसऱ्यांत कमी प्रमाणांत आढळते व दुसऱ्याची सफाई पहिल्यापेक्षा जास्त असते. प्रतिष्ठित वाङ्मयांत अधिष्ठित झालेल्या ग्रंथांत तर हा फरक विशेषच आढळतो. तेव्हा कोणत्याही काळच्या अभियुक्त वाङ्मयांत त्या काळच्या मुखव्यवहारांतील भाषेचें यथातथ स्वरूप सापडेल, अशी अपेक्षा करणें फोल आहे. तरी पण अभियुक्त वाङ्मयांत न मोडणारे असे कांही लेख उपलब्ध झाल्यास, त्यांत त्या त्या काळच्या सामान्य तोंडी व्यवहारांतील भाषेचें स्वरूप बऱ्याच अंशीं हुबेहूब वठलें असण्याचा संभव असतो. असे लेख म्हणजे शिलालेख, दानपत्रें, खासगी पत्रव्यवहार, हिशेबी लिखाण, इत्यादि होत. हे लेख बरेच वेळां जपून,

टिपून व चापूनचोपून लिहिलेले नसतात, आणि याच गोष्टींत त्यांचें वैशिष्ठ्य व महत्त्व आहे. भाषेचा इतिहास लिहिणारांस वाङ्मयाच्या बरोबरीने या अव्यवस्थित, फालतू, व गयाळ लिखाणाचा उपयोग भाषेच्या कित्येक अवस्थांतरांचा विचार करितांना पुष्कळ होतो. भाषेच्या वाङ्मयांतहि दोन पोटभेद करणें अवश्य आहे. पहिल्या पोटभेदांत शास्त्रीय ग्रंथ येतात. व्याकरण, गणित, ज्योतिष, रसायन, पदार्थविज्ञान, वैद्यक, इत्यादि शास्त्रीय विषय, आणि शिल्प, स्थापत्य, संगीत, इत्यादि कला, आणि नाना प्रकारचे उद्योगधंदे, यांवर जे ग्रंथ होतात, ते सर्वसामान्य जनांकरिता नसून, त्या त्या शास्त्रांशीं, कलांशीं, अगर धंद्यांशीं ज्यांचा निकट संबंध येतो, तेवढ्याच व्यक्तींकरिता असतात या ग्रंथांचें महत्त्व त्यांतील भाषासरणीपेक्षा उपयुक्त माहितीवरच अवलंबून असतें. या ग्रंथांच्या साह्याने राष्ट्राच्या बुद्धिमत्तेचा व कलाकौशल्याचा व्याप त्या त्या काळीं किती संकुचित अगर विस्तृत होता, याचा अंदाज बांधतां येईल, परंतु तत्कालीन भाषेच्या इतिहासाचा निर्वाह करण्यास हे ग्रंथ पुरेसे अगर लायकहि ठरणार नाहींत. वाङ्मयाच्या दुसऱ्या पोटभेदांत जे ग्रंथ येतात, त्यांवर अशा इतिहासाची मुख्यतः मदार असते. या ग्रंथसमूहाला 'विदग्ध वाङ्मय' किंवा 'ललित सारस्वत' हें नांव देण्यांत येतें. हें सारस्वत सर्व सामान्य जनतेकरिता असतें, व यांतील भाषेचें स्वरूप त्या त्या काळीं घटीव, शुद्ध व शिष्टमान्य असतें; आणि निरनिराळ्या काळांतील अशा वाङ्मयाच्या धाटणीवरूनच कोणत्याहि शिष्टभाषेच्या इतिहासांतील टप्पे खात्रीने ठरवितां येतात. अर्थातच भाषेच्या आयुष्यांतील ज्या काळचें अशा तऱ्हेचें सारस्वत उपलब्ध नसेल, त्या काळचा त्या भाषेचा इतिहास अज्ञातच राहणार. मागील पुढील काळच्या स्थितिगतींवरून त्या अज्ञात काळांतील भाषेच्या स्वरूपविषयी अनुमान बांधितां येईल, परंतु निभ्रांत सिद्धांत ठरविणें अशक्य कोटींतच गणलें पाहिजे.

२. 'भाषा' ही मानवकोटीची खास कमाई आहे. परंतु मनुष्याच्या या सांकेतिक वैखरी वाणीचें स्वरूप सर्व भूतलावर सारखें आढळत नाहीं; किंबहुना भाषाभेद स्थानभेद यांचें बहुशः साहचर्यच आढळांत येतें. भूप्रदेश अफाट आहे, व मनुष्यजाति निरनिराळ्या भागांत निरनिराळे लहानमोठे संघ करून राहिलेली आहे; इतकेंच नव्हे, तर या मुख्य संघांतहि अनेक पोटभेद व शाखोपशाखा अस्तित्वांत आलेल्या आहेत. प्रत्येक संघांतील, अगर पोटसंघांतील अगर शाखेंतील व्यक्तींचा परस्परांशीं हरतऱ्हेचा व्यवहार सामान्यतः नित्यच घडतो. परंतु एका संघाचा दुसऱ्या संघाशीं व्यवहार कारणविशेषानेच घडतो. यामुळे प्रत्येक संघाच्या भाषेचें स्वरूप सामान्यतः निरनिराळें बनलेलें आहे. निरनिराळ्या संघांचें परस्परांशी संघटन व संघर्षण झाल्याने आचार, विचार व चीजवस्तु यांची जशी देवघेव होते, तशीच भाषेच्या संबंधींहि शब्द, रीति, प्रयोग, संप्रदाय, यांची थोडीबहुत देणीघेणी होते; परंतु कोणत्याहि संघाचें विशिष्टत्व जोपर्यंत अशा संघर्षणाने समूळ नाहींसें होत नाहीं, तोपर्यंत त्याचें वैशिष्ट्यहि सर्वतः नष्ट होत नाहीं. विकृति म्हणजे नाश नव्हे, तर केवळ रूपान्तर होय.

३. संघासंघांच्या भाषांना त्या त्या संघाच्या नांवावरून, अगर संघाच्या वसतिस्थानाच्या नांवावरून ओळखण्याची सामान्य वहिवाट आहे. 'मराठी भाषा' म्हणजे 'मराठ-

देशाची किंवा मराठ्यांची भाषा;' 'आंग्ल भाषा' म्हणजे 'आंग्लदेशाची किंवा आंग्लांची भाषा'. या भाषानामकरणाला दोन मोठे ठळक अपवाद आहेत, आणि ते दोन्हीहि हिंदुस्थानांतीलच आहेत. 'संस्कृत' भाषा व 'प्राकृत' भाषा हे ते अपवाद होत. पैकी 'संस्कृत' ही एकच भाषा व या शब्दाचा अर्थ शिष्टांची भाषा असा होतो. 'प्राकृत भाषा' हा एक भाषासंघ असून, त्यांतील पोटभाषांना देशवाचक अगर लोकवाचक विशेषण लाविलें आहे; उदाहरणार्थ महाराष्ट्री प्राकृत, शौरसेनी प्राकृत, पैशाची प्राकृत, इ०. 'प्राकृत' भाषा म्हणजे 'संस्कृताच्या' तुलनेने अशिष्ट गणलेली सामान्य जनांची भाषा.

४ येथे 'संस्कृत' भाषेसंबंधी एका मुद्याचा विचार करणें अप्रस्तुत होणार नाही असें वाटतें. कित्येक विद्वानांच्या मतें 'संस्कृत' भाषा ही कधीच लोकव्यवहारांतील भाषा नव्हती. ती केवळ हिंदी पंडितांनी आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर कृत्रिमतेने उत्पन्न केली व तिला अफाट ग्रंथसंपत्तीने श्रीमंत बनविली ! हें मत खरें असतें, तर भारतवर्षीय आर्यपंडितांचा हा दोष न गणितां, हिमगिरीपासून कुमारीपर्यंत, व हिंदुस्थानच्या 'नंदनवनापासून' सुंदरबनापर्यंत सर्वांना ग्राह्य होईल अशी 'एस्पेरॅन्टो' तयार करण्याच्या कामीं पूर्ण यश संपादन करणाऱ्या भारतीय कल्पकतेच्या व दीर्घ प्रयत्नाच्या अजब जादुगिरीचें जितकें कौतुक करावें, तितकें थोडेंच झालें असतें. परंतु 'संस्कृत' भाषा अनेक शतकेंपर्यंत आर्यलोकांची प्रत्यक्ष वाग्व्यवहाराची भाषा होती, असें सिद्ध करण्याला भरपूर व भरभक्कम पुरावा आहे. निरुक्तकार यास्काचार्यांनी वेदभाषेच्या जोडीने तत्कालीन बोलीचा 'भाषा' या संज्ञेने उल्लेख करितात व या 'भाषेचें' त्यांनी जे विशेष नमूद केले आहेत ते लौकिक संस्कृतांत आढळतात[१]. पाणिनीनें आपल्या अष्टाध्यायींत ज्या वेदभाषेपासून भिन्न असणाऱ्या लौकिक बोलीचें व्याकरण लिहिलें आहे त्या बोलीला तो 'भाषा' हेंच नांव देतो. या आत्मकालीन 'भाषेच्या' व्याकरणांत पाणिनि स्पष्ट लिहितो की, "व्याकरणनियमांशीं विसंगत असे कांही प्रयोग शिष्टांच्या बोलींत कायम झाले असतील, तर त्यांचा अपवाददृष्टीने स्वीकार केलाच पाहिजे." यावरून सरळ फलित होतें की, पाणिनीच्या वेळी शिष्टेतर भाषा हयात होत्या व शिष्टभाषेंत कांही शिष्टेतर प्रयोग घुसून बद्धमूल झाल्यामुळे त्यांस पंक्तिपावन करून घेणें अवश्य होतें. इतकेंच नव्हे, तर प्रांतोंप्रांतीं निरनिराळ्या भाषाप्रचारांचें वेंगरुळी[२] मिसळण होऊन तें शिष्टत्व पावलें होतें; परंतु त्याचाहि संग्रह पाणिनीला आपल्या व्याकरणांत करणें वस्तुगत्यात्र अवश्य होतें. कारण कोणत्याहि व्यावहारिक भाषेचा उद्भव व्याकरणांतून होत नसतो; तर उलट व्याकरणाचाच संभव शिष्टांच्या बोलींतून होतो. संस्कृतांत नामधातूंच्या व्याकरणप्रक्रियेंत जी असंख्य वैकल्पिक रूपें आढळतात, त्यांचें बीज वरील गोष्टींतच असूं शकणार. संस्कृत व्याकरणांतील 'आदेशाचें' बंड, 'र, ड, ल' या व इतर कांही वर्णांचें सावर्ण्य, 'सेट्–अनिट्–वेट्', हें वर्गीकरण 'धातूंचें गणभेद', वाक्यांतील शब्दांच्या संधीच्या बाबतींत बोलणाऱ्याच्या मर्जीला[३] दिलेली

१ Dr. Sir R. G. Bhandarkar's 'Wilson Philological Lectures' pp. 287–289.

२ रा. वि. का. राजवाडेकृत 'संस्कृत भाषेचें स्वरूप.'

३ संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

सवड, आर्ष प्रयोगांचा ठेविलेला मान, इत्यादि सर्व प्रकार संस्कृत भाषा पाणिनीच्या वेळीं शिष्टजनांची प्रत्यक्ष बोलण्याची भाषा होती, हेंच दाखवितात. जर संस्कृत भाषा केवळ पंडितांच्या कल्पनेंतून अवतरलेली करणीची असती, तर त्यांनी तींत एकसूत्रीपणा आणिला असता व तो तसाच टिकला असता. पाणिनीच्या पूर्वींहि[1] अनेक व्याकरणकार होऊन गेले होते, व पाणिनीनें त्यांपैकीं कांहींचा आपल्या ग्रंथांत उल्लेखहि केला आहे. या पूर्वकालीन व्याकरणकारांत इंद्र, चंद्र, व महेश हीं नांवें आढळतात. आर्य भारतवर्षांत शिरण्यापूर्वी, 'बाल्हिक' अगर 'ब्राह्म' भाषा बोलत असत व ती बरीच स्वैर व अव्यवस्थित होती. तिची या व्याकरणत्रयाने नियन्त्रणा केली, असा उल्लेख आढळतो. पाणिनीनंतर सुद्धा अनेक व्याकरणकार झाले व कांहींनी 'वार्तिकें' व 'भाष्यें' या नांवाच्या पुस्त्या पाणिनीय व्याकरणास जोडिल्या आहेत. या सर्व व्याकरणकारांमध्ये लहानमोठे व थोडेफार भेद दृष्टोत्पत्तीस येतात. जर संस्कृतभाषा कपोलकल्पित व कृत्रिम असती, तर तींत अशा मतभेदास वावच मिळाला नसता व तिचें स्वरूप आरंभापासूनच अबाधित राहिलें असतें. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीवरील पातंजल भाष्यांत 'शिष्ट कोण ?' हा प्रश्न उपस्थित करून, त्याचा असा निर्णय[2] लाविण्यांत आला आहे की, "ज्या वर्गाची भाषा सामान्यतः व्याकरणास आधार होते, व ज्या वर्गातील व्यक्ति व्याकरण न शिकतांहि व्याकरणनियमानुसार प्रयोग व रूपें योजितात व वर्णोच्चार करितात, त्याच वर्गाची शिष्टांत गणना होते. अतएव व्याकरण पढलेल्या इसमास शिष्ट लोकांची ओळख त्यांच्या वाणीवरून सहज पटते." एकंदरींत 'प्रयोगशरणा वैयाकरणाः' हें तत्त्व जर संस्कृत भाषेस लागू पडतें, व तें जर पाणिनीपासूनच्या सर्व व्याकरणकारांनी प्रांजलपणें कबूल केलें आहे, तर संस्कृत भाषेचें कृत्रिमत्व व कपोलकल्पितत्व कोठे राहिलें ?

५ संस्कृत भाषेसंबंधी दुसरा एक आक्षेप वारंवार ऐकण्यांत येतो की, संस्कृत ही 'मृत' भाषा आहे, तेव्हा तिच्या अध्ययनांत फारसा अर्थ नाही. तो केवळ काळाचा व श्रमाचा अपव्यय होय. परंतु आमच्या मतें संस्कृत भाषेला 'मृत' म्हणणें जरा जहालपणाचें लक्षण आहे. 'ग्रेट्ब्रिटन्' मधील 'जुने ब्रिटन्' लोक, प्राचीन 'इजिप्शन्' लोक, वैदिककालीन आर्यावर्तातील 'दास–दस्यू' हे मानवसंघ व त्यांच्या भाषा 'लुप्त' झाल्या. प्राचीन 'ग्रीक' व 'रोमन्' राष्ट्रें नष्ट झालीं व त्यांच्या भाषा 'मृतावस्थेस' गेल्या. परंतु भारतवर्षांतील आर्यराष्ट्र अद्याप 'लुप्त' अगर 'नष्ट' झालेलें नाहींत व त्यांची संस्कृत भाषाहि 'लुप्त' अगर 'मृत' झालेली नाही. ज्या भाषेचा संबंध राष्ट्रांतील शिष्ट वर्गाच्या व शिष्टेतर वर्गाच्याहि दैनंदिन सामाजिक, धार्मिक, राजकीय व वाङ्मयात्मक व्यवहाराशी हरघडी येतो, त्या भाषेला 'मृत' म्हणावयाचें तरी कसें ? संस्कृत भाषेचा अभ्यास जुने शास्त्रीपंडित व नवे शिक्षित आपापल्या परीने रीतसर करीत असतात. सार्वजनिक व खासगी रीतीने होणारीं

१ Muzumdar's Hindu History, p. 48. Dr. Belwalkar's Systems of Sanskrit Grammar pp. 9-11.

२ Dr. Sir R. G. Bhandarkar's "Wilson Philological Lectures" pp. 25–27, + 295–97.

प्रवचनें व पुराणें संस्कृतावरूनच होतात. कीर्तनकारांच्या कीर्तनांत संस्कृत वचनांना आद्यस्थान मिळतें व त्यांचें तत्त्वज्ञान, तर्कपद्धति व भाषासरणी हीं संस्कृत रंगानेच रंगलेलीं असतात. स्त्रियांच्या शिक्षणांतहि संस्कृताचा अवश्यमेव समावेश करण्यांत येतो. संस्कृत भाषेचा अधिक प्रचार पूर्वीप्रमाणे व्हावा म्हणून खास मंडळें स्थापन होत आहेत. वेदपाठशाला व संस्कृत-पाठशाळा ठिकठिकाणीं चालू आहेत. कोणताहि धार्मिक विधि या भाषेशिवाय सांग होऊं शकत नाही. संस्कृत भाषेंत निघणारीं वर्तमानपत्रें व मासिकेंहि आढळांत येतात. शिष्टांच्या भाषेंत शुद्ध संस्कृत शब्द व शिष्टेतरांच्या भाषेंत तेच संस्कृत शब्द थोड्याफार विकृत स्वरूपाने सुमारे शेकडा ऐंशी प्रमाणांत आढळतात. इंग्रजीचा चढता वाढता जोर व संपर्क असतांहि, शिष्ट मराठीचा कल शुद्ध संस्कृताकडे दिवसेंदिवस जास्तजास्त झुकत आहे. अशा प्रकारें ज्या भाषेचा आमच्या आचारव्यवहारांशी जिव्हाळ्याचा संबंध आज मितीस आढळून येतो, तिला 'मृत' हें विशेषण यथार्थतः लागू पडणारच नाही.

६ संस्कृताला 'मृत' समजणाऱ्या कांहीं आक्षेपकांची मजल याहीपलीकडे फार दूर पल्ल्यावर गेली आहे, व त्यांचें म्हणणें असें आहे की, या संस्कृताच्या मढ्याचें वजन मराठी भाषेला फार अवजड व असह्य झालें आहे; व मराठीला संस्कृताच्या पकडींतून सोडविणें हें त्यांच्या दृष्टीने लोकहिताचें, अवश्य व पवित्र कर्तव्यच होऊन बसलें आहे. मराठी भाषा उत्तम अवगत होण्याला व तिची कमावणी करण्याला संस्कृत भाषेच्या ज्ञानाची मुळीच जरूर नाही, असें या कंपूचें ठाम मत असल्यामुळे मराठी शिक्षक तयार करण्याच्या विद्यालयांतील अभ्यास-क्रमांतून संस्कृत भाषेची हकालपट्टी करण्यांत आली आहे! संस्कृताच्या संपर्काने मराठी भाषा बोजड व रांगडी होते, अशी या पक्षाची भावना आहे. परंतु मराठीचा आजपर्यंतचा इतिहास व नूर पाहिल्यास हें मत खोडकर आहे, हें सहज कळण्यासारखें आहे. कोणतीहि चांगली गोष्ट अगर चांगला गुण अतिरेकाला गेला, म्हणजे तो उद्वेगजनक होतो, ही गोष्ट आम्हांस मान्य आहे. साखर हा गोड पदार्थ आहे, आणि हाताचा सढळपणा हा सद्गुण आहे. परंतु दुधांत साखर बेसुमार झाल्यास तिचा वीट येतो, व बेताल औदार्याला मोळसट उधळपट्टीचें स्वरूप येतें. तथापि या कारणास्तव दुधांत मुळीच साखर घालूं नये, अगर कोणींहि कपर्दि-केचेंहि दान देऊं नये, असें म्हणणें शहाणपणाचें होईल काय? हीच स्थिति मराठी व संस्कृत यांच्या मिश्रणाची आहे. संस्कृताचा मसाला अपरंपार चेपल्यामुळे मराठीचें स्वरूप बेढब झाल्याचीं उदाहरणें मोरोपंतांचीं काव्यें, पावगींचा विलायतचा प्रवास, भिड्यांचा राघवीय परीवाह, इत्यादि ग्रंथांतून शोधून काढितां येतात; पण त्यावरून मराठी व संस्कृत यांची ताटातूट केली पाहिजे, असें कसें म्हणतां येईल, हें आम्हांस समजत नाही. मराठीचें पीक परंपरेनें अस्सल संस्कृत बीजांतून उगवलें आहे, हें पुढे दाखविण्यांत येईलच. परंतु ज्ञानदेवा-पासून मोरोपंतांपर्यंत होऊन गेलेले भाषापंडित आणि ज्यांची वाङ्मयात्मक संस्कृति बेताचीच होती असे नामदेवतुकारामांपासून महिपतीपर्यंतचे लोकप्रिय कवि, यांच्या ग्रंथांची चाळणा केली असतां, मराठीची वाढ संस्कृताच्या साह्यानेच झाली आहे, हें सूर्यप्रकाशाप्रमाणे स्पष्ट होतें. अर्वाचीन कालांतील गद्य व पद्य वाङ्मय पाहिलें असतां हीच बाब ठळक आढळते,

शिवाय संस्कृताचा आमच्या सामान्य व्यवहाराशीं किती संबंध आहे हें वरच्या कलमांत दर्शविण्यांत आलेंच आहे. तेव्हा आमच्या आजकालच्या शिक्षकांस व शिक्षितांस संस्कृत भाषेचें व वाङ्मयाचें बेताचें पण पायाशुद्ध ज्ञान अत्यन्त अवश्य आहे, असें आम्हांस वाटतें. आजकाल हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांतील शिष्ट जनांमध्ये विचारविनिमय करण्याला इंग्रजी भाषा हें एक मुख्य साधन झालें आहे. पण हें बहुमानाचें पद इंग्रजीला केवळ राजकीय परिस्थितीने व हल्लीच्या शिक्षणपद्धतीने मिळालें आहे. वास्तविक हें स्थान पूर्वी संस्कृत भाषेला होतें व तो तिचा जन्मसिद्ध हक्क होता; आणि किंचित् परिस्थिति बदलल्यास तो तिला पुन्हा मिळण्यास कठीण जाईल असेंहि नाही. संस्कृतभाषा आजकाल केवळ स्तब्धावस्थेंत आहे व हिंदुस्थानांतील देशी भाषांच्या कुटुंबांत तिची पदवी एकाद्या वृद्ध आजोबाप्रमाणेच आहे. आजोबांनी व्यवहारसंन्यास केलेला असतो. परंतु नवीन पिढ्यांस आजोबांचेंच पूर्वचरित्र व्यवहारचातुर्य शिकवितें, व स्फूर्ति देतें; आणि अडीअडचणीच्या वेळीं त्यांचेच शब्द मार्गदर्शक होतात. त्या मुनिव्रतस्थ आजोबांविषयी सर्वांसच आपलेपणा वाटत असतो, त्यांचा आसरा व आधार घेण्यास सर्वांसच सारखा हक्क असतो, व एकंदर कुटुंबांतील लहानमोठ्या व्यक्तींवर त्यांच्या विचाराची, धोरणाची व परंपरेची छाप कायम राहते. स्तब्धावस्थेस पावलेल्या या मूळ भाषेची छाप सर्व हिंदी समाजांवर अशीच टिकली आहे, व निरनिराळ्या प्रांतांतील सुशिक्षितांचा परस्परव्यवहार या भाषेंत होण्याला फारशी अडचण खास पडणार नाही.

७. कोणत्याहि राष्ट्रांत जी भाषा बोलतात, ती त्या राष्ट्राची भाषा, हें उघड आहे. परंतु कोणतीहि जागती ह्यात भाषा घेतली, तरी ती ज्या प्रदेशांत बोलली जात असते, त्या प्रदेशाच्या सर्व भागांत, अगर एकाच भागांतील सर्व व्यक्तींकडून, तंतोतंत सारखीच बोलली जाते, असें मुळींच नाही. भाषेची इमारत मुख्यतः शब्दांच्या उच्चारावर, प्रयोगसंप्रदायावर, व रचनाविशेषावर थाटलेली असते; परंतु या तीन्ही गोष्टी त्या भाषेच्या कक्षेंतील निरनिराळ्या प्रांतांत व एकाच प्रांतांतील निरनिराळ्या समाजवर्गांत, थोड्याबहुत प्रमाणाने भिन्नभिन्न आढळतात, व त्यामुळे एकाच भाषेची एकाच वेळीं भिन्नभिन्न रूपें व्यवहारांत वावरत असतात. कोणत्याहि दोन व्यक्तींचे चेहरे अगर स्वभाव जसे तंतोतंत सारखे असूं शकत नाहीत, तद्वतच त्यांचे शब्दोच्चार व भाषासरणी ह्यांतहि तंतोतंत मेळ असत नाही. परंतु एकाच प्रांतांत, एकाच संस्कृतींत, व एकाच परिस्थितींत वाढलेल्या इतक्या माणसांच्या या वैयक्तिक लकबा अगर खुब्या इतक्या क्षुल्लक, सूक्ष्म, व गूढ स्वरूपाच्या असतात की त्यांचा विचार न करितां, त्या व्यक्तींच्या बोलींतील ठोकळ साम्यावर लक्ष्य रोखून, त्या व्यक्ति एकच भाषा बोलतात, असें आपण म्हणतों; म्हणजे असे वैयक्तिक अल्पस्वल्प फरक भाषाभेद उत्पन्न करण्यास असमर्थ व अपुरे ठरतात. शिवाय, भाषा हें परस्परव्यवहाराचें मुख्य साधन असल्यामुळे, या बारीक सारीक भेदास आळाहि पडत असतो. परंतु एकाच व्यवसायाच्या, संस्कृतीच्या, व आचार राहणीच्या जनसमूहांतील व्यक्तींचा परस्परव्यवहार जितका हरघडीचा, निकट, व जिव्हाळ्याचा असतो, तितका भिन्नव्यवसायांच्या व भिन्न चालीरीतींच्या जनसमूहांतील व्यक्तींचा असूं शकत नाही. या कारणास्तव भिन्नभिन्न समाजवर्गांत साहजिक लहानमोठे भाषाभेद संभवतात,

यांपैकी अत्यंत लहान अगर कनिष्ठ जमातींचें वाग्वैशिष्ट्य क्षुद्र व क्षुल्लक गणलें जातें व तें स्वतंत्र पोटभाषेच्याहि प्रौढ पदवीस लायक ठरत नाही. परंतु हे क्षुद्र व क्षुल्लक भाषाप्रचार कालगतीने घडून येणाऱ्या सामाजिक, राजकीय, किंवा धार्मिक घडामोडींनें पोटभाषेच्या योग्यतेस चढणें शक्य होतें; एवढेंच नव्हे, तर कधी कधी दैवानुकूल्याने राजाश्रय व कल्पक ग्रंथकार यांची जोड त्यांस लाभल्यास, ते मुख्य राष्ट्रभाषेच्या सिंहासनावर विराजमान होणेंहि असंभवनीय नसतें.

या ऊहापोहाचा इत्यर्थ हा की, एका विवक्षित प्रदेशांत विशिक्षित काळीं अमुक एक भाषा चालू आहे, असें जरी आपण बोलतों, तरी ती भाषा त्या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या विभागांत व समाजवर्गांत थोड्याफार फरकाने रूपभेद धारण करून लौकिकांत वावरत असते. त्या मुख्य भाषेच्या या प्रचलित रूपभेदांना 'विभाषा', 'पोटभाषा', 'प्रांतिक बोली' 'अपभ्रंश' इत्यादि संज्ञा दिलेल्या आढळतात. मेघद्वारें एकाच रूपाचें शुद्ध पाणी डोंगरावर पडतें. मग तें उतारास लागून अनेक प्रवाहरूपांनी निरनिराळ्या टापूंतून वाहूं लागलें, म्हणजे त्या त्या टापूंतील मातीचे गुणदोष, तीरस्थ वनस्पतींचे स्वभावधर्म, थडीप्रान्तांतील प्राण्यांचे आहारविहार, मनुष्यांची वस्ती, व्यवहार, व आचार, इत्यादि असंख्य आगंतुक संबंधांनी त्या त्या प्रवाहाच्या पाण्यांतहि नाना गुणभेद उत्पन्न होतात. असाच प्रकार निरनिराळ्या प्रान्तांतून व समाजवर्गांतून हरहमेश वाहणाऱ्या वाग्गंगेचा होतो.

८ आता वरील विवेचनावरून असा प्रश्न साहजिक उद्भवतो की, देशाच्या निरनिराळ्या विभागांत नांदत असणारीं भाषेचीं रूपें जर दुय्यम म्हणावयाचीं, तर त्या देशाच्या भाषेचें मुख्य स्वरूप कोणतें मानावयाचें व तें आढळतें तरी कोठें ? याचें उत्तर असें आहे की, प्रत्येक भाषेच्या प्रदेशांत एक सुशिक्षित उच्च वर्ग असतो त्यास 'नागर' किंवा 'शिष्ट' म्हणतात. त्याची भाषा नमुनेदार असून, तीच त्या भाषेच्या व्याकरणास आधार होते व तिच्यावरच ग्रंथभाषा उच्चारण्यांत येते. "ज्या ठिकाणचे शेतकरी व इतर सामान्य लोक जी भाषा बोलतात, त्या ठिकाणची ती भाषा आहे, असें साधारण रीत्या समजलें जातें"[1]. हा नियम जरी खरा आहे, तरी शेतकरी व सामान्य लोक हे त्या भाषेचें जें रूप प्रयोजितात, तें प्रायः शिष्ट व प्रतिष्ठित असूंच शकत नाही. या लोकांमध्ये भाषास्वरूप विकृत आढळतें, व शिष्टोपदिष्ट ग्रंथभाषेचा तो अपभ्रंश मानावा लागतो. असे अनेक अपभ्रंश प्रत्येक भाषेच्या प्रदेशांत प्रान्तोप्रान्तीं व निरनिराळ्या समाजवर्गांत एकाच काळीं व्यवहारांत असतात.[2] त्यांचें शिष्ट भाषेशीं बऱ्याच बाबतींत जसें साम्य असतें, तसेंच बऱ्याच बाबतींत वैषम्यहि दृष्टोत्पत्तीस येतें. म्हणून केवळ बोलीच्या सरणीवरून पुष्कळ वेळां बोलणारा कोणत्या प्रान्तांतील अगर समाजवर्गांतील आहे, हें आपणांस अचूक ओळखितां येतें. परंतु या अपभ्रंशांना स्वतंत्र भाषा समजण्यापुरतें सर्वमान्यत्व व अभिजातत्व आलेलें नसतें. त्यांचें स्वरूपहि बरेंच स्वैर, अस्थिर, व शिथिल असतें.

---

१ रा॰ ब. चिं. वि. वैद्य यांचे 'निबंध व भाषणें' पृ. १३.

२ Dr. Sir R. G. Bhandarkar's 'Wilson Philological Lectures,' pp. 280,296.

अशा प्रकारच्या प्रान्तिक किंवा वर्गविशिष्ट अपभ्रंशांना वराब आळा घालण्याचें मुख्य साधन सार्वजनिक शिक्षणसंस्था व समाजाच्या तळघडीस पोंचणारें सक्तीचें प्राथमिक वाङ्मय-शिक्षण, हें होय. अनागरांना शब्दोच्चाराचें व भाषाप्रयोगाचें शिस्तवार शिक्षण मिळून, त्यांच्या जिभेला शुद्ध संस्कार घडला व त्यांचा ग्रंथभाषेशीं परिचय झाला म्हणजे, प्रचलित अपभ्रंशांना झिडकारून शिष्ट भाषेचें अनुकरण करण्याची त्यांच्यांत प्रबल प्रवृत्ति उत्पन्न होते, व अपभ्रंशाची नांगी मोडून भाषाविकृतीचा वेग मंदावतो. परंतु यावरून असें समजावयाचें नाही की, सार्वजनिक सक्तीच्या शिक्षणानें भाषेला सर्वतः अचलत्व व एकरूपत्व येईल. जिवंत राष्ट्राच्या दैनंदिन व्यवहारांत जी भाषा गुंतते, तिच्या स्वरूपांत मानवी स्वभावाच्या कित्येक नैसर्गिक धर्मांनी व परिस्थितीच्या चलप्रकृतीने निरंतर लहानमोठे फरक घडल्यावांचून राहात नाहीत. अशा तऱ्हेच्या फेरबदलांच्या तडाख्यांतून कोणतीहि शिष्ट भाषा केव्हाहि सुटत नसते. याच कारणास्तव एकाद्या राष्ट्रभाषेच्या निरनिराळ्या काळांतील शिष्ट रूपांची तुलना केली असतां, त्यांत रचना, प्रयोग, शब्दांचीं रूपें, व लेखनपद्धति, या बाबतींत पुष्कळ ठळक भेद आढळून येतात. बेराव्या शतकांतील ज्ञानेश्वरीची मराठी भाषा व आजकालची ग्रंथप्रयुक्त मराठी भाषा, किंवा चॉसर्‌ची इंग्रजी भाषा व सद्यःकालीन ग्रंथांतील इंग्रजी भाषा, यांची तुलना केल्यास वरील मुद्दा कोणाचेहि सहज लक्ष्यांत येईल.

९ भाषेचीं अशिष्ट रूपें अगर अपभ्रंश ग्रंथांत येत नाहीत, हें वर नमूद केलेंच आहे. परंतु प्रसंगविशेषीं कांही हेतूने त्यांचे नमुने ग्रंथांत समाविष्ट करण्यांत येतात. लहान मुलांच्या कंठनाड्यांची व जिभेची कमावणी व्हावयाची असते. त्यांची स्मरणशक्ति, अनुकरणसामर्थ्य, व व्यवहाराची समजूत हींहि कोतींच असतात. त्यामुळे त्यांची बोली बोबडी, असमंजस व अशुद्ध असते. पण एकाद्या कथाप्रसंगांत लहान मुलांचें बोलणें घालण्याचा योग आला असता, ग्रंथकार बोबडी बालबोली योजून स्वभावोक्ति साधतात. उदाहरणार्थः—

गोपशिशु म्हणति, "[1]पलिसा, ललतां हलिनेंचि झालिला पाय,
गाला उलोनि पलला, सत्व खलें, नवल फलितसां काय?
(मोरोपंत— कृष्णविजय)
[2]माला, आइ, उथीव लौकल वलें, अंगास मी लावीन
दादाच्या, म्हनुनी गले, उथव तूं हांका मला मालुन,
(केशवसुत— दिवाळी)
[2]मालुं नको, ग, मी केलं काय तली, ग? (यशवन्त)

विशेषेंकरून कादंबरी व नाटकें यांत संसाराचें हुबेहुब चित्र वठविण्यासाठी निरनिराळ्या पात्रांच्या तोंडीं त्या त्या पात्रास स्वभावतः साजेल अशा स्वरूपाची अशिष्ट भाषा वारंवार घातली जाते. या क्लृप्तीने प्रतिबिंब यथास्थित उतरून, विनोद व हास्यरस हेहि पदरीं पडतात. ब्राह्मण विदूषकाने कोंकणस्थांची म्हणून नांवाजलेली अनुनासिकप्रचुर व प्लुतस्वरयुक्त भाषा बोलणे,

१ येथे 'र' व 'ड' यांऐवजी 'ल' योजून बोबडेपणा साधला आहे.
२ येथे 'ठ' बद्दल 'थ' व 'र-ड' बद्दल 'ल' योजण्यांत बोबडेपणा आहे.

पेशवेकालीन मराठी भाषा*

(लेखकः--कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी)

भाषेच्या एकंदर जीवनावर राजवटींचा किंवा त्या त्या कालाच्या राजकारणाचा बराच परिणाम होतो. राज्यक्रांतीबरोबर धर्मक्रान्ति किंवा समाजक्रान्ति झाल्याचीं उदाहरणें प्राचीन इतिहासांत सापडतात. कोणत्या क्रान्तीमुळे कोणती क्रान्ति होते, कोण कोणाला कारण होतें ह्यासंबंधी मतभेद राहील. परंतु राज्यक्रान्ति, धर्मक्रान्ति, समाजक्रान्ति, विचारक्रान्ति इत्यादि क्रान्त्या ह्या साधारणपणें समसामयिक अशा असतात हें म्हणावयास कांहीं हरकत नाहीं. राज्यक्रान्तिहि भाषेला बरीच जाणवते. मोठमोठे कवि व लेखक हे विचारामध्ये क्रान्ति घडवून आणतात व त्यामुळे भाषाक्रांति होत असली पाहिजे, अशीहि विचारसरणी कांहींकांची असणें शक्य आहे. परंतु कवि, लेखक वगैरेंच्या वाङ्मयानें लोकांच्या बोलींत-रोजच्या व्यवहाराच्या भाषेंत-क्रांति किंवा पालट होते हें तत्त्व आम्हांस मान्य नाही. त्या वाङ्मयानें विचारपरिवर्तन होत असेल. भाषापरिवर्तन त्यानें होत नाहीं. भाषापरिवर्तन होण्यास राज्यपरिवर्तनच व्हावें लागतें असें आम्हास वाटतें; व ह्या मतास अनुसरूनच मराठी भाषेच्या उद्गमापासून तो तिच्या वर्तमानकालीन स्थितीपर्यंत जे कालखंड पडतात त्यांना नांवें त्या त्या काळच्या मुख्य कवींवरून न देतां त्या त्या काळच्या राजवटीवरून दिलीं आहेत. मराठीचा उत्पत्तिकाल किंवा ग्रंथनिविष्टकाल जर शकोत्तर १००० धरला तर त्या सुमारास यादवांची राजवट होती. ह्याच कालांत पुष्कळ मानभावी साधु व ज्ञानेश्वर, मुकुंदराज होऊन गेले. पुढे बहामनी राज्य सुरू झालें. ह्या कालांत एकनाथ, दासोपंत वगैरे साधुसंत झाले. पुढे शिवशाही सुरू झाली. ह्या काळांतील विचारपरिवर्तक कवि रामदास-तुकारामादि झाले. त्यानंतर पेशव्याची अमदानी आली तेव्हा मोरोपंत, वामनपंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर हे कवि झाले. पेशव्यानंतर आंग्लाई सुरू झाली व ह्या काळांत नावाजण्यासारखा कवि जरी कोणी झाला नाही तरी चिपळोणकर, आगरकर, टिळक ह्यांनी आपल्या लेखणीची चमक दाखविली. मराठी भाषेचे असे जे पांच कालखंड पडतात ते १ यादवकालीन, २ बहामनीकालीन, ३ शिवकालीन, ४ पेशवेकालीन, ५ आङ्ग्लकालीन—हे होत. ह्यापैकी येथे फक्त पेशवेकालीन भाषेचा विचार करण्याचें योजिलें आहे.

ह्या कालखंडामध्ये आम्हीं साधारणपणें १७००-१८५० पर्यंतचा १५० वर्षांचा काल धरिला आहे. प्रत्यक्ष पेशव्यांच्या उदयास्ताच्या काळाबरोबर जरी हा

* हा निबंध भा. इ. सं. मं. च्या १९ व्या संमेलनप्रसंगीं वाचण्यांत आला.

कालखंड तंतोतंत बसला नाही तरी भाषेचा विचार करितांना ही १५० वर्षांची स्थूल मर्यादा कांही वावगी नाही. शिवशाहीचा व त्याबरोबरच स्वराज्यस्थापनेचा उत्साहव-आनंद ओसरून मराठ्यांच्या हाडींमांसीं शंभु छत्रपतीच्या अमानुष वधामुळे व शाहू-च्या कैदेमुळे एक प्रकारची सुडाची भावना सळसळत होती. व त्याच भावनेने राजा-रामाच्या कारकीर्दीत व पुढे कांही दिवस राज्यशकट चालला. परंतु शाहूच्या सुट-केने सर्व परिस्थिति एकदम बदलून एकीच्या भावनेने संघटित झालेल्या मराठशाहींत दुहीचें बी पेरलें गेलें. राजयंत्र चालविण्याची शिवकालीन कल्पना आणि शाहुका-लीन कल्पना ह्यांमध्ये फार अंतर होतें. स्वार्जित स्वराज्याबद्दल जो एक जागता अभिमान होता तो शाहुकालीं राहिला नाही. दिल्लीपतीच्या मेहेरबानीने आपण मुक्त झालों व त्याच्याच मेहेरबानीने आपण तख्तनशीन झालों आहों, तेव्हा त्याच्या कृपा-कटाक्षाप्रमाणे मराठ्यांचें राज्यतंत्र फिरलें पाहिजे अशी शाहूची कल्पना होती. शिव-शाहीमध्ये लावलेलें स्वराज्याचें रोपडें पुढे शाहुशाहीमध्ये जरी पेशव्यांच्या करामतीने जोरांत फोफावलें व अश्वत्थाच्या वृक्षाप्रमाणे वर, खाली, चहूंबाजूंस सर्वव्यापी म्हणून त्याची परिणति झाली तरी शाहूच्या वर दिलेल्या कल्पनेच्या पिशाचाने शाहूलाच पछा-डलें एवढेंच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानास गवसणी घालण्यास निघालेल्या कर्तृत्ववान् व्यक्तींसहि त्याने पछाडण्यास कमी केलें नाही. दक्षिणच्या सहा सुभ्यांच्या चौथाई-सरदेशमुखीसंबंधीच्या सनदा बादशहापासून शंकराजी मल्हार व सय्यदबंधू ह्यांच्यामार्फत शाहूला आणवाव्या लागल्या. तेव्हा शाहूचें राज्य बादशाहतीच्या सावलींत वाढणारें राज्य अशीच त्याची कल्पना झाली. ज्या ज्या वेळीं बाजीराव, चिमाजी अप्पा आपल्या बारगिरांसह उत्तरेकडे चढाईस जात त्या वेळीं बादशाहतीस न दुखवण्याबद्दल तो त्यांना सक्त ताकीद देत असे. मुख्य केंद्रवर्ती राजसत्तेची परकीयांबद्दल भावना ही अशा प्रकारची होती. हीच परकीयांबद्दल आत्मीयत्वाची भुरळ त्यांना भाषेसंबंधी पडली. परिस्थितींतील हाच परानुवर्तित्वाचा ठसा शाहुकालीन किंवा पेशवेकालीन भाषेंत उमटल्यास नवल काय ! मूळ समजूतच तशी होती म्हणून पेशवाई जरी ब्राह्मणशाही झाली तरी तिच्या अमदानींत मराठी भाषेच्या बाबत किंवा मराठा धर्माच्या बाबत जितकी जाज्वल्य ज्योत शिवशंभु ह्या छत्रपतींच्या काळांत तेवली तशी शाहुकालीं तेवली नाही हें खास. फारशी भाषेची मगरमिठी जी बहामनी कालांत बसली ती शिवकालांत तशीच राहिली किंवा थोडीशी ढिलावली; परंतु पेशवाईत मात्र ती ज्यास्त जखडून आवळली गेली. व शिवशाहींत जे कांही भाषेसंबंधी थोडेसे प्रयत्न झाले ते निरर्थक झाले. बरें, पेशवेकालीन लेखक कोणी इतर जातीय होते असें नाही. सर्व लेखक चांगले ब्राह्मण, प्रभू, किंवा सारस्वत ह्यांपैकीच कलमबहाद्दर होते. प्रतिनिधि, सुमंत, सचिव, मुतालिक, चिमणाजी दामोदर, नारोराम, आनंदराव रघुनाथ, कृष्णराव जोशी, शंक-राजी केशव फडके, वासुदेव जोशी, पाटणकर दीक्षित, रेठरेकर, पुरंदरे घराणें, ढिंगणेबंधु, अंताजी माणकेश्वर, नारोशंकर, पटवर्धन मंडळी, लिमये, जिवाजी गणेश, पेठे, सखा-

राम बापु, नानाफडणीस, इ. इ. वगैरे सर्व चांगले प्रवुद्ध, सुसंस्कृत मंडळी होती. परंतु ह्यांना मराठी भाषेस फारशीच्या कचाटींतून सोडवितां आलें नाही. राजदरबार, घरव्यवहार, बाजारहाट, सैन्यमुकाबला वगैरे हरएक क्षेत्रांत फारशीमय मराठीच वापरली जात होती असें तत्कालीन पत्रव्यवहारावरून दिसतें.

मराठी व फारशी यांचा संबंध दृढावण्यास आणखीहि एक कारण झालें. शिवाजीच्या वेळीं फार मुलुखगिरी झाली नाही. संभाजीचा काळ दंगलींत व गोंधळांतच गेला. तोच गोंधळ राजारामाच्या कारकार्दीत चालला तरी लोकांनी थोड्याच वेळांत सावरून स्वराज्यवृक्षाची मशागत सुरू केली. परंतु मुलुखगिरीची परमावधि पेशवाईच्या प्रथमार्धातच झाली. बाजीरावाच्या घोड्याच्या पायांस तर भोवराच होता. दक्षिणेंतून उत्तरेंत, उत्तरेंतून कोकणांत, कोकणांतून निजामाकडे व निजामाकडून कर्णाटकांत अशी मर्दुमकी करून त्या सर्वांचा आढावा देण्यासाठीं पुन्हा सातार्‍यास शाहूछत्रपतींच्या चरणांशीं, अशा सारख्या येरजार्‍या त्याच्या चालल्या होत्या. "फौज फिरे आणि कर्ज फिटे" हा त्या कालचा राजमान्य शिरस्ता पडल्यामुळे जो तो त्या शिरस्त्याचाच अवलंब करी. बरें, मुलुखगिरींमध्ये हर्षामर्षाचे प्रसंग यावयाचे ते महमदीयांशीं किंवा अन्यभाषीयांशीं. तेव्हा अशा ह्या धुमश्चक्रींत कोण कोणाचे किती शब्द घेतो, कोणाच्या भाषेचा परिणाम आपल्या भाषेवर झाला, याजकडे लक्ष देण्यास कोणास फावत नव्हतें. परकीयांचें राजकीय जोकड मोडून फेकून देण्याकडे जेथे सर्व शक्ति वेचण्याची अहमहमिका चाले तेथे परकी शब्दाचें उच्चाटण करण्याकडे लक्ष नसल्यास आश्चर्य नाही; म्हणूनच आपणांस बहामनी कालांत मराठीच्या भोंवती जी एक फारशी भाषेची पोलादी चौकट घातली गेली त्याच चौकटींत पेशव्यांच्या ब्राह्मणशाहींतहि मराठी भाषा जखडलेली दिसते.

ही झाली मराठीच्या नांदत्या घरांतील गोष्ट. परंतु ह्या सारखीच परिस्थिति तिच्या माहेरघरीं—मराठवाड्यामध्ये—मराठी भाषेसंबंधीं होती. पेशवाईच्याच काळांत ह्या मराठवाड्यांत निजामउल्मुलुख ह्याच्या सारखा धोरणी, हुशार व मिठास असा अधिकारी दक्षिणचा सुभा म्हणून कारभारावर होता. बहामनी बादशाही किंवा त्याची झालेली उत्तरकालीन शकलें किंवा त्याच्यानंतर आलेली निजामत ह्या सर्वांची एक गोष्ट नावाजण्यासारखी होती, ती ही की ह्या सर्व राशीयती महमदी धर्माच्या होत्या तरी त्यांचा धर्माचा कडवेपणा इतका विकोपास न गेल्यामुळे इतर दृष्टीने स्थायिक लोकांत त्या समावून गेल्या होत्या. ह्या सत्तांबद्दल तेथील लोकांना परकीपणा वाटला नाही. उलट ह्या राशियती म्हणजे स्वराज्यच व आपल्या मर्दुमकीस, हुशारीस पूर्ण वाव देणार्‍या आहेत अशी त्यांची समजूत होती; व त्यामुळे अजाणताच त्यांच्या धर्मावर, भाषेवर महमदीयांच्या सान्निध्याचा परिणाम झाला. मराठीवरील फारशीचा परिणाम दृढावण्याचें हें आणखी एक कारण.

पेशवाईच्या उत्तरकालीं मोरोपंत, वामन पंडित, श्रीधरस्वामी ह्यांनी मराठीला

एक सुसंस्कृत असें वळण लावलें. ह्यांच्या भाषेला आपण पण्डिती भाषा म्हणूं. सामान्य भाषेहून किंवा राजदरबारच्या भाषेहून ही बरीच निराळी होती. ही भाषा सामान्य लोकांना न पेलल्यामुळे व त्यांच्या रोजच्या व्यवहारापासून ती फार दूर असल्यामुळे हिचें क्षेत्र पण्डितापुरतेंच मर्यादित राहिलें. तेव्हा सामान्य व्यावहारिक भाषेचा एक आणि ह्या पण्डितांच्या काव्यांतील ग्रांथिक भाषेचा दुसरा असे दोन नमुने पेशवाईतील भाषेचे दिसतात; पैकी दुसऱ्या नमुन्यांत अर्वाचीकरण झालें असल्यामुळे पेशवेकालीन भाषा अजमावण्यास तो नमुना उपयोगी पडणार नाही. त्याला त्या काळचा व्यावहारिक पत्रव्यवहारावरून मिळणारा नमुनाच पाहिला पाहिजे. पेशवेकालीन भाषेंमधील निरनिरनिराळ्या बाबींचा उलगडा पुढे केला आहे.

वर्णप्रक्रिया—स्वर. (विकृत स्वर कंसांत दिला आहे.)

आदि	मध्य	अन्त्य
अ—कृपा (ऋ), सवशय(ं) जैसे (अ)	ठराविला (अ), साडम्बर (आ), अपरमित, उदासन (इ) धृतानसार (उ)	मृत्य, हेत (उ)
आ—लाखोटे, शाह्य, माजोरी, (मुजोरी) माहाभारत (अ)		
इ—द्रिस्टि (ऋ) क्षिणक्षिण (अ), सप्तरिसी (ऋ)		
उ—द्रुस्टि (ऋ), कर्तुत्व (ऋ), विरुध्य (उ)		
ए—येथास्थित (अ) येश, (य) संशये, येथाज्ञान, पारायेण (अ)		वेस्तावेस्त (अस्ताव्यस्त)
ऐ—बैसला, ठैराव (अ)		
ओ—दिसोन, भरोसा, दढोतर (दढतर) (ऊ)		
औ—भ्रौंश (ं)		
संयुक्त—औघा (अवघा),	आपल्याधीन	
वियुक्त—मुख अवलोकम, ईश्वरी इच्छा, आइकणें, सवशाय, उदिया		

वर्णप्रक्रिया—व्यंजनें.

	आद्य	मध्य	अन्त्य
क		पुरस्कर (स)	
ख		पखवाजी (क)	नख्त (क)
ङ		तङ्गचाई (ण)	
च		राचकारण, पुण्याचवळ (ज), फडच्या (श)	

शुद्ध तालव्य— चिच्यार, च्यार, प्रयोज्यन, भोज्यनास, राज्यास.

	आद्य	मध्य	अन्त्य
छ		वसोछर्ग, वसोछार्ग, संवछर (त्स)	
ज	जाली, जाहाली (झ)	त्याजप्रमाणे (च)	औरंगाबाज (द)

ड	लडाई (ढ)	
ण	धण्याचे (न)	कुलीण (न)
द	सकलाद (Sack-cloth)	
न	वर्तनुक (ण)	सामदान (म), बातनी (म)
फ	शफत (प)	
व	हुबरीतुबरी (म)	
भ		डाळिंबे (ब)
म—मंधु (ब), मांधून (ब), परमाणगी (व)		
य	युध्य	
र	त्याजकारून (ड)	
ल	बदलामी (न), गलबल (ड)	
व—वलख (ओ)	वोक	
श—शीमा, शेनापती, स्वत (स) सांडस्वार, वर्शं, हर्शमार्ष, औशध.		
ष—षोध (श)		
स—सिव्या (श)	रसानगी (व)	गोस्ट (ष)
ह	काहाडणें (ढ), ठहरतील	
ळ = त्ल	सुरत्लीत, कत्लावे	

वर्णागमः—काहाडणें, ठहरणें (ह) विज्यापुर, विच्यार (य).

वर्णलोपः—सकलाद (सॅकक्लॉथ), निर्गल (निर्अर्गल), स्नियासहस्नायु (एका 'सह'चा लोप),

राजकी वर्तमान (यलोप), प्रकर्ण, प्रजन्य (पर्जन्य).

' य ' हा नेहमी ' ये ' म्हणून उच्चारिला जात असे.

तृण—त्रृण, तृण, त्रुण, त्रण
श्रुत—श्रुत्य, श्रुत, श्रृत } इतक्या प्रकाराने लिहीत असत.

वर्णसंभ्रमः—ज्या वर्णांबद्दल संभ्रम होई असे वर्ण त्याच्या उदाहरणांसह खाली दिले आहेत.

अपसूक—अपसूत, अपसूप; निपचीत—निपचीप, उघडीप—उबडीक, पुरस्सर—पुरस्कर, जपणे—जतणे, पर्यायेकडून—पर्यायेकरून, मुखेकडून—मुखेकरून, अदमासे—अजमासे, निजसुरे—निदसुरे, नित्सुरे; यथास्थित—यथास्छित, गुजरणे—गुदरणे, नुकसान—लुकसान, तसबीर—तजवीर, तसवीस—तजवीस, नजर—नदर, खाजगी—खासगी, खानगी; मिनेदार—मिनेगार, वाजषी—वाजबी, मेजवानी—मेजमानी, पंचेताळीस—पंचेचाळीस, सदतीस—सडतीस, सततीस; तरबेद—तरबेज, जहांबाज—जहांबाद, अमदाबाद—अमदाबाज, किमखाप—किनखाप, ताबडतोब—साबडतोड.

वरील उदाहरणांवरून असें दिसेल की पेशवाई भाषेंत खालील वर्णासंबंधी संभ्रम होत असे.

स् >< त्, ज् >< द्, न् >< ल्, च् >< त्, प् >< त्.

वर दिलेल्या स्वरप्रक्रियेच्या उदाहरणांवरून ज्या गोष्टी प्रामुख्याने नजरेस येतात त्या ह्याः–

१ बहामनीकालीन व शिवकालीन मराठीभाषेंत उच्चाराच्या बाबतींत आर्यवंशाची मराठी आणि मोगल अथवा तुराणी वंशाची फारशी ह्या दोन भाषांमध्ये जो झगडा सुरू झाला तोच पुढे पेशवेकालांतहि चालला. एकीकडे मातृभाषेंतील जन्मापासून किंवा आनुवंशिक प्राप्त झालेले उच्चार आणि दुसरीकडे राजदरबारांत व इतर व्यवहारांत क्षणोक्षणीं कानावर आघात करणारे राजपुरुष आणि त्यांचें अनुकरण करणारे इतर पांढरपेशे उपजीवी नोकर यांचे उच्चार ह्या दोहोंमध्ये तो झगडा चाले. फारशीचा परिणाम कंठ्य, दन्त्य–तालव्य वर्ण, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतींत जास्त दृग्गोचर होतो.

२ शब्द व्यंजनान्त न उच्चारितां स्वरान्त उच्चारण्याची जी लकब मराठी भाषेने प्राकृत व अपभ्रंश भाषांपासून उचलली तीच मराठीने फारशी भाषेवर लादली. उदा. गुजरान्, निशान् वगैरे फारशीमधील जे व्यंजनान्त शब्द मराठींत आले ते सर्व स्वरान्त झाले.

३ ह्याच प्रवृत्तीने शब्दांत अंगभूत असलेलें आंतर व्यंजन सुद्धा स्वरान्त झालें. उदा. सर्कार > सरकार, अप्कारी > अपकारी, जर्तार > जरतार.

४ ह्याच्या उलट फारशी भाषेची एक लकब शब्दामधील 'अ' निभृत म्हणजे अस्पष्ट किंवा अर्धा, तोकडा उच्चारण्याची मराठींत आली. उदा. गव्‌त्, नव्‌ल् इ..

५ ए, ऐ, ओ, औ हे उच्चार जेव्हा शब्दाच्या आरंभीं येतात तेव्हा त्यांचा उच्चार ये, यै, वो, वौ असे केले जातात. ही लकब सर्व द्राविडी भाषांमध्ये आहे. तीच पेशवेकालीन मराठीने कानडीच्या संसर्गाने उचलली असावी.

ऐसीजे > यैसीजे, ऐवजी > यैवजी, यथा > येथान्याय,
एक > येक, ओक > वोक, औषध > वौषध, वोषध.

६ मूर्धन्य, तालव्य, व ऊष्मवर्ण ह्यांच्या उच्चाराच्या बाबतींतहि द्राविडी भाषांचा संसर्ग दिसून येतो.

नामविभक्ति.		सर्वनामें
लिंग	हला, सला हे शब्द स्त्रीलिंगी वापरीत असत. तफावत (पुल्लिंग)	जे, हे, ते (स्त्रीलिंग)
प्र.	गोष्टी, खाम, अनीत, यादी (अनेकवचन) हेत, मृत्य, प्रकृत	कोण्ही, कोन्ही

द्वि. (प्रत्यय स,सी.)	पुणियास, नवाबासी, डेरियासी, साहेबा, मरतीया (कलावे)	
तृ. (प्रत्यय एँ,हीं.)	जबानी (सांगता), नवाबाहीं, जातीनशी–सी प्रकारें, घाटें, चोरटीयांनीं, श्रीमंतांहीं, राजश्रीहीं	त्याणीं, याणीं, कोणे, कोणे प्रकारे
पं. (प्रत्यय हून.)	(तलेगांवीहून आला आहे) होऊन ह्या ल्यबन्तापासून 'हून' हा प्रत्यय आला आहे.	
ष. (प्र.चा,स,ला.)	मियाखानास निषेध (चा)	आपल्याले, कोण्हाचा, कुणाच्याने

स.(प्रत्यय इँ,आँ) रायपुरीं, (आम्हीं) सातारा (गेलों), रात्रौ.

सामान्यरूप––हत्तीचीं लडाइमंधी, पुणियास, याचे सिंगी, हातची बंदखेचा गोळा. चांभारगोंदियास, पेशवियांचीं, शहरबाहेर, रतकियावर, उपाध्येयास, बोलवियाचा अर्थ, यादीवरी, कारखानेयात, पुणेयांत, असेलिया, मुराराव सोंडुरावर आहेची खबर आली. [वाक्यास विभक्तिप्रत्यय लागला आहे.]

विशेषणें––१ विशेष्याच्या पुढें विशेषण. उदा. खुळ मातबर, सरदार मातबर. २ विशेषणाचें सामान्यरूप झालें. उदा. कितीका दिवसात, दो चौ घटकास, कुली ठाणीं, वरचील. ३ नासमज माणूस फटकाल गोष्टी, बुर्डिवीं पेटारा, आम्ही पुर्वी केवढी होतो.

क्रियाविभक्ति.	प्र. पु.	द्वि. पु.	तृ. पु.
वर्तमान	(आपणच) आहेत (आम्ही, ऐकतोंत, (आम्ही कारखांत) येत नाहींत.		बोलताती, म्हणताती, आहेती, असेति, म्हणताहेत.
भूत	मागो, जावो, करो (हीं रूपें आशीर्लिङ्गापासून आली कीं काय ?)	तुम्हीं आलेस्	बैसला, दिधल्या, बळावला, निर्गला, जाला, एकिले, बोलिले.
भविष्य	(आम्हीं) करून, जाऊन		(स्थापना) होय (ऐशी केली पाहिजे) (विकल्प) आसल, (उपयोगी) पडे (ऐसा).

आज्ञार्थ (लाऊन घाल तर न) लावणें. (रोजमरा द्यावा) लागतो. (तूं) येणें.
विध्यर्थ (बहुत काय) लिहिणें.

तुमन्त म्हणो (लागले), सांगू (पाठवितो), (शब्द) लागों (दिल्हा नाही)
ल्यबन्त० कृपाळून, पुसोन, फिरोन, जुपून
कर्मणि कृपा कीजे, लिहिजे, दीजे

णिच्

अकरणरूप—ठेवले न पाहिजे

कृदन्त लिहिलीं (आलीं), ठेवरे (ठेवीं), बोलाऊन करून.

जेवण्यासी, मिळताऊ, पोहणाऊ, होये न होये करावें, घराऊ.

अव्ययें.

क्रियाविशेषण अव्यय—परिच्छिन्न. अविलंबेच [करतो], उपरांतीक, रुपरांतीक, निश्चयरूप, वरचेवरी, मागती, बहोत, मधल्यामधी, आतल्याआत, शहरबाहेर, लवनि, मिष्य, देखतदेखत, महिनाभरा, जवळी, उपरा, वरी, जात्येसमई, यैवजी, उदियाआर्जी, सदंतर, कालीच, कालकाला, यदारंभी, गेल्यादारम्य, आल्यादारम्य, क्षणक्षण, तऱ्ही, जऱ्ही.

उभयान्वयी——म्हणौं, होयेस्तवर, म्हणवून, त्यास.

शब्दयोगी—— (विप्रामाणसा) वाचून, (आज्ञापत्र) समागमे मलोजी (पावलें), तुम्हा सांगाते.

नामविभक्तिप्रत्ययावरून उघड दिसणाऱ्या बाबी.

१ यादवकालीन प्रथमेचा प्रत्यय ' उ ' हा शिवकालापर्यंत होता. पेशवाई मराठीमध्ये तो फारसा आढळून येत नाहीं.

२ सामन्यरूप चमत्कारीक तऱ्हेने होत असे. उदा:—— हत्तीची लढाईमध्ये.

३ विभक्तीचे प्रत्यय कधीकधी वाक्यास लावीत असत.

४ सामान्यरूप हें षष्ठी विभक्तीच्या प्रत्ययाच्या अवशेषापासून बनलें आहे असें मानतात. परंतु त्याहून भिन्न असें एक मत पेशवेकालीन भाषेच्या पुराव्यावर पुढे येणें शक्य आहे. सार्वनामिक प्रत्ययावरून तें बनलें असावें असें वाटतें. उदा० :— "पुणे यास, कारखाने यांत, उपाध्ये यास, बोलणें याचा, इतकियावर ह्या रूपांवरून पुण्यास, कारखान्यांत, उपाध्यास, बोलण्याचा, इतक्यावर, हीं रूपें बनलीं.

५ विशेषण आणि विशेष्य ह्याचा स्थानभेद:

पेशवेकालीन मराठी शब्दविशेष

पेशवेकालीन मराठीमध्ये जे कांही मनावर ठसण्यासारखे व जोरदार असे शब्द आढळतात त्यापैकी कांही खाली देतों.

अक्षतमरिष्ट, इदंन्याये, उभामार्ग (जकात), उपरोधिक (कमीअधिक), अपरोक्ष, इतला, उचापत, उपरशब्दी, आंतरभाव, बाहेरभाव, उपरान्त, आमदरफ्त.

कुष्टपिष्ट, कटकट, कमकसर, गर्गशा, (फौजेचा) गाहा, धावडाव, कुचोध, करार (नक्की), खामखा खानखा, खायेमखा, किलाबा, कौल, कमरबंदी, छिटपीट, जंगजोड, झांबडाझांबड.

चौकी बसवणें, छबिना, जथणे.

टुमा, टक्कापैका, ठेचगा, ढालढकल, डौल, नक्षा.

ताबीज, त्वष्ट, तष्ट; दबाव, द्वामुषाण, धातुपोषण, निरवगूक, त्यादात्म्य, दुरंदेशी, दिलभरी, दुरोखी, निर्गमला, तिवट, दुखणारु, दावघात्र, दरद, निशा.

पोटाग, पोटतिडीग, पायगोवा, पायउतारा, फलादेश, भाईचारा, निवडिले, प्रतिपक्ष, पान्हव, पुरजे, फितवाफांदडा, भुकेत्रंग, मनोधारणा, पुस्तपन्हा, परिछिन्न, बेहवुर्दी, मखई, पासोडी, पैवस्ती, बालाग्र, बदनक्ष, मवासी, पुरसीस, बिराडराखे, बजिन्नस, मनस्वोळ, रूपरान्त, लागभाग, वारापाणी (होणें), रुबरू, उरुबरू; लगारे, वसवसा.

रासकर्दन, रफाकत.

शकटभेद, (प्रकर्तास) सावकाश, स्थलमोड, सविस्तरपूर्वक, शशोपंज, सकलाद, स्थलभरीत, सामानपूर.

हर्षामर्ष, हुबरीतुबरी, हालुखुद, हिल्लाहरक, हिसका, हरोली,

अर्थभेदः— वजीर, कारकून, हवाल्दार, जमादार, फडकाल, वाडा, देवढी, राणीवसा, खबरदार. ह्या शब्दांच्या अर्थांत फरक झाला आहे.

पेशवेकालीन प्रयोगविशेष

राजकारणे करणें.
खुळ उभे करणे, माजणें.
गरिबाचा दुवा घेत असावे.
हिसका पडला, गुता उरकला.
तुमचे गोत्र घटित होलकरासी, नारोपंतासी नसते तर हे लिहिणें उचित.
ध्यानांत भरत नाहीं.
आमचे लोकांचे कैसें विकतें.
धुळीचे दिवे खात जाल.
चढ देणें, भर देणें.
होषा खादला. सिधांतसे ऐकतों.
आलस असिला न पाहिजे.
क्रिया देणें. क्रिया करणें.
क्रोधे येऊन (नरम येऊन बोलले).
बिढाहून पत्र आलें कीं अमल बंद केला म्हणून.
जे मुले आहेत ते राज्याकडे पाठऊन दिल्ही.

कारभाराविसी कान पाडिले आहेत.
कारभारास वाकीफ नाहीं जे तुम्हासी जाबसाल करावा.
कारकून म्हणतो जे (संस्कृतच्या 'यद्'च्या धर्तीवर वाक्यरचना)
निरोपाचीं वर्खे जाहालीं.
यांचें गंतव्य होत नाहीं.
डावाडोलसे असमाधान आहेत.
या झाडास येरंड्याचीं फळें आलीं.
सर्वा गोष्टीस भयाची प्रीत आहे.
लहान माणसाचे पंक्तीस बसावें लागतें हाच मूरय आहे.
रवानगी यैवजाची करावी. (दूरान्वय)
त्यास यैवज द्यावयासी नाहीं.
यैसे तीन पत्रें आलीं ते आह्मास बजिनस दाखविलीं.
सेवकाचें पत्र राज्यानी पहावयास मागत असतात.

घोडा स्वाधीन नसल्यास बसणारा काय करील.

हत्तीचें तोंडीं लाकूड देऊन कार्य बिघडलें.

होणेरास उपाय नाहीं.

जीवाचा सतका माल व इजतीचा सतका जीव.

येथें फ़िर्याद आले आहेत.

कोणाचे डोळ्यांत मर्यादा राहिली नाहीं.

माणुस माणसास खावयाचा काळ आला आहे.

आपआपल्यांतच पाय तुडविताहेत.

जितके फितुरांत होते त्यांचें शीड उभारलें.

आपण ज्या पाण्यांत बुडा म्हणिजेल त्या पाण्यांत बुडावयास सिध आहों.

पैजार खाऊन दंतभंग जाला.

शुस्क वृक्षास पलव फुटून पुस्पित फळित होतो तद्वत्.

ईश्वराक्ष यैवज देणें तो (अन्तस्थ ह्या अर्थी)

उष्णकालीं माशाहि फार होतील. उगाच बसावें हे मर्जी.

अवसान ओळखणें.

सहजाची आरती, सहजाचा गजर.

सुनें रान सांपडल्यावर स्वापदाची प्रबलता होते.

श्रीमंताचा आमचा श्नेह चिखलपाण्या सारखा आहे. चिखल पाण्यास सोडत नाहीं व पाणी चिखलास सोडीत नाहीं. त्या चिखलमातीनें आपण इमारत बांधूं.

चार आभाळें उठलीं असतील तीं उठतील.

श्रमी चाकर, दुष्मन बराबर.

दिवे लावणीचा कौल देऊन रयत आणिली पाहिजे.

चिखलाचे बाहुलीस जसा चिखल पाहिजे तितका लावावा व पाहिजे तितका काढावा तसा प्रकार हा नव्हे.

कळीचा वास जेथें तेथें श्रीचा अभाव.

मनुष्य मनुष्या खाऊं म्हणतो.

उदक स्वच्छ गोड हि त्यासारखे तेंच.

तो सल्यास येऊन थोडाबहूत खंडदंड करून येऊन भेटला.

प्रकृतीस सावकाश नाहीं.

जमावाचा डौल दाखवावा.

कल्पवृक्षाखालीं झोळीस गांठी द्याव्या हें अपूर्व.

सखारामपंत केवळ कोशकीटकाप्रमाणें कैद झाले.

चौघांनीं चारी तनवा धरल्यावर शिबीर उभें रहातें.

अंगावर आल्या गोणी, बळी चढे दुणी.

लढाईचा दंगा पुरवतो, उपासाचा दंगा पुरवत नाहीं.

गेल्याचें घर, मेल्याची बायको.

उदकापासून वृक्ष झाला त्याला उदक तारते, बुडवीत नाहीं.

विना माणसावाचून भिंती भांडत नाहींत.

टीच भरली; चमक भरली.

जियाल्याची खूण मेल्यावाचून जात नाहीं.

सश्याचे पारधीस वाघाचे पारधीचे साहित्य करावें लागतें.

जैसे मरतिया अमृतपान द्यावें, यैसें जालें.

ना अस्मान ना जमीन असा प्रकार जाला.

सूक्ष्मत्वलमतिपल्लवितेन.

आम्ही कच्चा धाग्याचे बांधलेले आहोंत.

विहिरींत उतरून शिडी काढून घेतली. बेरें, ईश्वरसत्ता.

ब्राह्मणाची व्यवस्था होय यैशी केली पाहिजे.

हत्तीची लढाईमंधी मरण झाडाचें.

स्वामीचे चरण सेवकाचे मस्तकीं आहेत.

(माझें डोकें आपल्या चरणावर आहे ह्याच्या उलट)
अंगुष्टाचा दशाशीर करून दाखवितात.
तथापि आपण कूर्मदृष्टींचे देखण्यांत कमी न करावी.
त्यांची बुधि अल्पायु आहे.
चिरंजीव व्यवहार कांहीं दिसत नाहीं.
आमच्या वाहीमध्यें आग ठेविली आहे.
दुर्ग जर दुर्गामध्यें राहिला तर कसे.
मिठाचे उणेंपणानें लवणशाकाचे वाईट होईल.
विसंचा संच करणें.
कोणाचें मडकें कोणाच्या मडक्यांत नाहीं.
असत्या पदार्थीं बापू थोर.
मुखश्री दिसत नाहीं.
असा हिसका पडेल हें कानींमनीं नव्हतें.
ऊब जिंकणें.
फौज फिरे कर्ज मरे.
सुटले केश पाठीस शरण.
ठक्का पैका.
बिगाड करील तर खिरत खातील.
मर्यादा परागंदा होते.
कोळसा उदकें उगाळितां सारें उदकच काळे, तेव्हां उदक व रंग निवडूं जातां कसें घडेल ?
अक्कलेच्या भरें क्षीर नीर वेगळें करणार येसा क्वचित.
एके बाईकोस दोन भ्रतार ते श्रेष्ठ चालतात हे कसे घडेल ?

अनुक्रमणिका

अभिप्राय

हिंदुसमाज समर्थ कसा होईल ? :— (ले. महादेवशास्त्री दिवेकर, मूल्य १ रुपाया.)

' हिंदुसमाजोद्धारक वाङ्मयमालेंतील हें पहिलें पुस्तक असून त्याची दुसरी आवृत्तिहि निघाली यावरून पुस्तकाची लोकप्रियता सिद्ध होते. लोकजागृति करणें हा उद्देश पुढे ठेवून दिवेकरशास्त्री आपलीं पुस्तकें लिहीत असतात. उद्देश सफल होईल अशा तऱ्हेचें प्रस्तुत पुस्तक वठलें आहे ह्यांत संशय नाही. सर्वांत अत्यंत क्लिष्ट प्रश्न म्हणजे हिंदु कोण हा होय. शास्त्रीबोवांनी श्री. सावरकर यांची व्याख्या मान्य केली आहे, परंतु ती सर्व विघ्नहरती आहे असें आम्हांस वाटत नाही. हिंदुस्थानाला जो आपली पितृभू व पुण्यभू समजतो तो हिंदु ह्या व्याख्येने सर्व अडचणींचा परिहार होत नाही. लिंगायत हे हिंदुस्थानाला पितृभू व पुण्यभू मानतात. हिंदुस्थान ही त्यांची पुण्यभूमि होय; तथापि शास्त्रीबोवांच्या हिंदूंत समाविष्ट होण्यास ते तयार नसल्यास पुढे काय करावयाचें ? पारशी हे संस्कृतीनेहि हिंदूंना जवळ आहेत. त्यांना हिंदु कां मानूं नये ? उद्या अफगाणिस्थान जिंकून हिंदुस्थानांत सामील केलें व आम्ही हिंदु त्या देशांत वसाहत करून राहूं लागलों तर आमचें हिंदुत्व जाणार काय ? बरें बिझांटबाई आपणांस हिंदु म्हणविते ती सावरकरांच्या व्याख्येने बाहेर पडेल त्याचें काय ?

तात्पर्य, हिंदु शब्दाची व्याप्ति ठरविणें दुःसाध्य कर्म आहे. जो आपणांस हिंदु म्हणवून घेईल तो हिंदु ह्यावरं अखेरीस येतें; पण तितक्यानेहि काम भागतें असें नाहीं; म्हणून हिंदुसमाज जोपर्यंत निश्चित करतां येत नाही तोपर्यंत त्या समाजाच्या उत्कर्षाचे उपाय धुंडाळणें फोल आहे. आमच्या मतें हिंदु कोण हें निश्चित करण्याकरितां एक मोठी परिषद भरवावी. ह्या अखिल भारतपरिषदेंत दुसरें कोणतेंहि काम करूं नये. पुस्तकें लिहिण्यापूर्वी शास्त्रीबोवांनी अशी परिषद भरवून हिंदूची व्याख्या स्पष्ट करून घ्यावी अशी आमची त्यांस सूचना आहे.

कथासंग्रहः—संग्राहक वा. त्रिं. भाटे, एम्. ए., व ना. रा. सखदेव बी. ए., बेळगांव, किं. १ रुपाया

ह्यांतील कथा अथवा गोष्टी सामान्य आहेत. मुलांना करमणुकींत ज्ञान प्राप्त करून देणाऱ्या अशाहि कांही गोष्टी आहेत. डॉ. साठे यांस लघुकथालेखनकला चांगली साधेल असें भाकीत करण्यास हरकत नाही. विद्यार्थ्यांकरिता म्हणून लिहिलेल्या कथांत लीलेची गोष्ट नसती तर बरें झालें असतें. 'भाव तसा देव' ही गोष्ट चांगली आहे. एकंदरींत मुलांना वाचण्यालायक पुस्तक आहे.

ना. गो. चापेकर.

परीक्षण.

माझें रामायण :— (लेखक दत्तो अप्पाजी तुळजापूरकर बी. ए. एलूएल्. बी., मुंबई, किं. १। रु.) ' माझें रामायण ' ह्या कादंबरीचें परीक्षण करावयाचें म्हणजे ' माझें भारत ' तयार करणें होय. कारण श्री. तुळजापूरकर यांनी या कथानकाच्या मिषाने अनेक विषयांचा ऊहापोह केला आहे. हे सर्व विषय असेच आहेत की, प्रत्येकाला आपल्या आयुष्यांत त्यांत लोळण घेणें भाग पडतें. माझ्या मतें प्रत्येक स्त्रीने ही नवलकथा जवळ बाळगून या रामायणाचीं पारायणें करावीं इतक्या योग्यतेचें व महत्त्वाचें हें पुस्तक आहे. श्री. तुळजापुरकरांची आजपर्यंतची सर्व तपश्चर्या या ग्रंथांत ओतली आहे असा भास होतो. मात्र ग्रंथकर्त्याचें प्रस्तुत पुस्तक हें पहिलें व शेवटचें बालक न ठरो म्हणजे झालें.

पूर्व टीकाकारांनी (सर्वांनीच नव्हे) या कादंबरीवर अभिप्राय देतांना अश्लीलतेचा आरोप ग्रंथकर्त्याच्या माथीं लादला आहे. माझ्या मतें हा आरोप निराधार आहे. संततिनियमनाची चर्चा इष्ट असो वा अनिष्ट असो, ती एक समाजांत रूढ झालेली बाब आहे. तरुण मुलगे या मार्गाचें अवलंबन करतात. सहल करण्यास बाहेर पडलेल्या सभ्य व सुशिक्षित गृहिणी या विषयाची रस्त्यांतून चर्चा करतांना मीं ऐकलें आहे. मग रा. तुळजापुरकरांनी आपल्या कादंबरींत तो विषय पुढे आणल्याबद्दल त्यांस दोष कसा लागतो हें मला समजत नाही. उलट त्यांनी शिष्टाचाराचें यत्किंचितही उल्लंघन न करतां मोठ्या कुशलतेने संततिनियमनाच्या या विशिष्ट प्रकाराचा फोलपणा व त्यापासून कौटुंबिक सुखांत माती कालवली जाण्याचा संभव हे लोकांच्या निदर्शनास आणले आहेत. याबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत. मला थोडा अश्लीलपणा भासतो तो ' व्रताचें उद्यापन करण्याचें काम दोघांचें' (पा. ३३१) ह्या वाक्यांत. तसेंच ' वाह्यात मामंजी ' व ' पुण्यांतले एक गोरे गोमटे वकील ' या दोन भागांतल्यासारखी प्रतिष्ठित समाजांत बिनमुरवत वावरत असलेली घाण चव्हाट्यावर आणणें हें कादंबरीकाराचें पवित्र कर्तव्यच आहे असें मला वाटतें. आपल्या अनाथ झालेल्या हतभागी सुनेवर पापदृष्टि ठेवणारांची उपेक्षा करून कसें चालेल ! चांभाराच्या देवाला पायपोसांची पूजा लागत असते. तात्पर्य, या बाबतींतहि तुळजापूरकरांना नाकें मुरडणें अप्रशस्त होईल यांत संशय नाही. घरोघरीं घाण असतेच, पण ती जतन करून ठेवावी असें कोणी म्हणणार नाही. ती अंगणाच्या बाहेर काढून टाकिलीच पाहिजे.

• एकंदरीत प्रस्तुत कादंबरी सर्व प्रकाराने वाचनीय झाली आहे. ग्रंथकर्त्याचें सूक्ष्म निरीक्षण, घरगुती पण प्रौढ भाषा, सुसंगतवार मुद्दे मांडण्याची हातोटी, अनेक

लहानमोठ्या विषयांतील पारंगतता, विस्तार करूनहि चटकदारपणांत कमीपणा न होऊं देण्याची दक्षता इत्यादि गुणांच्या योगाने 'माझें रामायण' रसपरिप्लुत झालें आहे. नाना, अण्णा व विनायकराव या भिन्न स्वभावांच्या त्रिवर्ग कुटुंबांचा अनेक आपत्ति आल्या असतांहि आजन्म अखंड स्नेह, याच्या इतका दुसरा उदात्त भाग या कादंबरींत नाही. संकटांत एकमेकांस उपयोगी पडणारे स्नेही सत्यसृष्टींत आजकाल कोठे आढळतील काय ! पण पुरुषांचें राहो; ताई, वहिनी यांच्यासारख्या स्त्रिया— आपआपल्या पतींना अनुरूप ज्यांची वागणूक आहे अशा, निर्मत्सर उदार अंतःकरणाच्या, आढळणें पुरुषापेक्षाहि दुर्घट आहे. आई मेल्यानंतर उघड्या पडलेल्या अर्भकांना "मायेच्या पदराखाली" घेणाऱ्या वहिनीबाई ह्या खरोखर भूदेवीच होत. असें उदाहरण आमच्या समाजापुढे मांडल्याबद्दल श्री. तुळजापूरकर यांचें अभिनंदन करणें अवश्य आहे. सर्वांमध्ये मला ग्रंथकर्त्याचें हेंच चित्र अत्यंत हृदयस्पर्शी व अनुपम वाटलें. ऊषेवर अब्रू जाण्याचे अनेक प्रसंग आले, त्यांतून ती पार पडली हें खरें; पण स्त्रिया ह्या संकटानुकूल असतात हा सिद्धांत ग्रंथकारांस मान्य आहे कीं नाही सांगतां येत नाही. कादंबरीला प्रारंभ तर फारच बहारीच्या पात्रांनी केला आहे. त्या व्यंग्यार्थी अथवा द्यर्थी पत्रांमुळे एकंदर ग्रंथाविषयींच जिज्ञासा उत्पन्न होते आणि वाचक कथानकांत एकदम बुडी मारतो. अण्णांच्या वडलांच्या अचानक भेटीसारखे कांही प्रसंग तर लेखकाचें चातुर्य सिद्ध करतात. अण्णा, नाना, विनायकराव यांच्यांतील वादविवाद म्हणजे बौद्धिक कसरतच होय. सरकीचें दूध देऊन व इतर उपायांनी बालविधवेच्या स्तनांत दूध उत्पन्न करण्याची चर्चा ह्याच नमुन्याची आहे. "माझ्या रामायणांत" काय आहे असा प्रश्न विचारण्यापेक्षा काय नाही हा प्रश्न विचारणें अधिक सोयीचें होईल 'अंगुलीनिर्देशा"त बहुतेक विषयांचा उल्लेख केला आहे; त्यावरून टीकाविषयक बाबींच्या अफाटपणाविषयी कल्पना करतां येईल. व्यवहारांत अहर्निश येणाऱ्या बाबींवर टीका करण्याचा मुख्य उद्देश सिद्धीस जावा म्हणून अनुरूप असे प्रसंग निर्माण करावे लागले, पण इतकें असूनहि गोष्टीचा धागा एकसंध असाच राहिला आहे. नाही म्हणावयाला अन्नपूर्णामाई ऊर्फ अनसूयाबाई यांचें उपाख्यान चिकटवल्यासारखा थोडा भास होतो. तथापि हा डागहि बेमालूम साधला आहे यांत शंका नाही. 'विशी एकोणिशी' ही व्हावयाचीच.

इतर अनेक बाबींप्रमाणे स्त्रियांचा स्वभावहि या कादंबरींत मार्मिकपणाने वर्णिला आहे. 'अशा ज्या बायका असतात त्यांचा मूर्खपणाहि तेवढ्यापुरताच असतो' (पा. ५१). अगदीं खरें. मूर्खपणाला मूर्खपणानेच मर्यादा येते ही गोष्ट फार थोड्यांना कळते. तसेंच सुनेला आपल्या अगोदर मूल झालेलें दुष्ट स्वभावाच्या बायकोस सहन होणार नाही हें खरें; पण अशी बायको पातिव्रत्यविषयक आचरणांत वाईट असलीच पाहिजे असा नियम नाही. 'मिरीं नासलीं तरी जोंधळ्याला हार जाणार नाहींत !' प्रकृतिधर्मामुळे स्त्रियांचा विषय नाजूक होऊन बसला आहे,

पण हेडमास्तरीणबाईने म्हटल्याप्रमाणे असल्या गोष्टी आमच्याकडेच नाजूक वाटतात आणि पाश्चात्य देशांत तशा मानीत नाहीत असें नाही. एका साहेब कलेक्टरने मला सांगितलें की, इंग्लंडमध्ये मी माझ्यापेक्षा कमी दरजाच्या स्त्रीसमवेत नाटकाला गेलों तर तो टीकेचा विषय झाल्याशिवाय राहणार नाही; पण आमचे लोक आमच्या मुलींची टवाळी करतात, खिस्ती अगर पारशी मुलींच्या वाटेस ते सहसा जात नाहीत (५०), यांतलें इंगित काय असावें बरें ? सहवास कमी ह्याशिवाय दुसरें उत्तर देतां येईल काय ? देशी न्यायाधीश, मग ते हायकोर्टातला कां असेनात, आपल्या शहाणपणाचें प्रदर्शन देशी वकिलांपुढे करतात, त्याप्रमाणे युरोपियनांच्या पुढे करीत नाहीत (पा. ५४४) याचें कारण तज्जातीयांच्या हातीं राजसत्ता असणें हें होय. आमचा मनुष्य कितीहि मोठा अधिकारी असला तरी त्याच्या विरुद्ध निनांवी अर्ज होत नाहीत असें नाही, परंतु तो युरोपिअन अधिकारी कितीहि हलक्या दरजाचा असला तरी त्याच्यावर अर्ज करण्यास कोणी धजावत नाही असा अनुभव आहे. आमच्या लोकांचा हा भ्याडपणाच म्हटला पाहिजे. एका अर्थी श्री. तुळजापूरकरांवरहि हा आरोप करतां येईल. त्यांनी सबजज्यांची बरीच टर उडविली आहे. ती अयोग्य आहे असें मी ध्वनितहि करीत नाही, परंतु हायकोर्टातील न्यायमूर्तींकडे त्यांचें लक्ष गेलें नाही. एका मुख्य न्यायाधीशाचा तर त्यांना सहज उपहास करतां आला असता. असो. स्टँपाकरता अडून बसणारा सबजज्ज हा सबजज्ज नसून कारकूनच समजला पाहिजे. इकडे श्री. तुळजापूरकरांना तर सरकारी नोकर हे शत्रूच्या गोटांतील हेर व्हावयास पाहिजेत ! असा काळ येण्यास अजून अवधि आहे.

“ माझें रामायण ” वाचतांना करमणूक होतेच, पण शिवाय नाना प्रकारची माहिती मिळून ज्ञानांतहि भर पडते. हिंदुस्थानांत आगगाडी प्रथम सुरू कधी झाली ह्या माहितीबरोबर मद्रास इलाख्यांत विटाळशांकरता गांवाबाहेर मुद्दाम बांधलेल्या विटाळशीशाळांची व राधावल्लभी संप्रदायांतले पुरुष विटाळसे बसतात ह्याहि चालीची माहिती वाचकास मिळते. वाचक मात्र ह्या सर्व माहितीचा भोक्ता पाहिजे. तसेंच श्री तुळजापूरकर वाचकांस पक्का रंग कसा करावा हें शिकवतात, त्याबरोबर भाकरीच्या पिठाच्या रसदेची ऐतिहासिक माहितीहि पुरवतात. राज्यघटना, फलज्योतिष, धर्म, रंगभूमि, वाङ्मय इत्यादि गंभीर विषयांवर भारदस्त चर्चा करण्यांत ग्रंथकाराचें कौशल्य जसें प्रत्ययास येतें तसें विनोदात्मक कोट्या करण्यांतहि त्यांचें पटुत्व दृग्गोचर होतें. झाडाचा पाला, मनांतल्या मनांत रडणें, साध्य हातीं येण्यास साधु बनावें लागतें हीं उपरिनिर्दिष्ट गुणाचीं उदाहरणें होत. मराठी वाङ्मय व मासिकें यांच्यावर त्यांनी एक व्याख्यानच झोडलें आहे. तेव्हा त्यांच्या कादंबरींत मराठी भाषेच्या अभ्यासकाला लंका, डहाळीण, कोचड, तारतळ्या, वेंधळी, कानपिचक्या इत्यादि नवे जुने शब्द हातीं लागल्यास त्यांत आश्चर्य नाही.

प्रस्तुत कादंबरींत जीं अनेक प्रचलित विषयांसंबंधी मतें प्रदर्शित केलीं आहेत

त्यांचा परामर्श घेणें योग्य होणार नाही. हीं मतें ग्रंथकाराचीं स्वतःचीं असतात हें जरी खरें असलें तरी तसे अभिप्रायलेखकास म्हणतां येणार नाही. उ. फलज्योतिषावरील अभिप्राय ह्या नानांचाच खरा. कायदेशीर भाषेंत त्याची जबाबदारी श्री. तुळजापूरकरांवर टाकतां येणार नाही. तथापि विद्वान् ग्रंथकार पक्षपाताच्या आरोपास पात्र आहेत यांत शंका नाही. ह्या वादविवादांत शास्त्रीबोवांना गप्प बसवून जितं मया म्हणून नानांची पाठ थोपटण्यांत आली आहे. तुळजापूरकरांनी कितीहि रेवडी उडवली तरी ग्रहांचा परिणाम मनुष्यावर होतो खास. परंतु मोठी अडचण ही की ह्या परिणाम मापांत बसवतां येत नाही. समाजांत एका माणसाच्या कृतीचा परिणाम दुसऱ्यावर होतोच पण तो तरी कोठे निश्चित करतां येतो ? म्हणून फलज्योतिष हें मोठें अनिश्चित स्वरूपाचें शास्त्र आहे. त्याच्या नादीं कोणी लागूं नये; तरुणांनी तर त्याचा विचारहि करूं नये. असें असून मीं वकिलीचा अभ्यास केला तर अथवा धंदा सुरू केला तर मला त्यांत यश येईल का, असें आपली पत्रिका दाखवून विचारणारे तरुण मुलगे मला थोडेथोडके आढळले नाहीत. तरुणांनी प्रयत्नवादी असावें; आपल्या पराक्रमावर भिस्त ठेवावी; ग्रहांच्या अनुकूलतेचा विचार करूं नये. आकाशांतील ग्रहांप्रमाणे पृथ्वीवरील ग्रहहि अनुकूल अथवा प्रतिकूल होऊं शकतात हें विसरतां कामा नये. आकाशांतील प्रतिकूल ग्रह अनुकूल करून घेणें अशक्य आहे, परंतु भूग्रहांचें आनुकूल्य संपादणें आपल्या हातचें आहे. या बाबतींत रा. तुळजापूरकरांनी तरुणांच्या डोळ्यांत चांगलेंच अंजन घातलें यांत संशय नाही. मुंबईच्या सॉलिसिटरांवरील रोष अनाठायीं आहे असें कोण म्हणेल ? त्यांना दारूच्या गुत्यांच्या पंक्तीला दत्तोपंत तुळजापूरकरांनी बसविलें तें योग्यच आहे; पण माझ्या मतें सॉलिसीटरांच्या ऐवजी येथून तेथून सर्व कोर्टेंच, दारूचे गुत्ते व संस्थानिक एवढ्यांना त्यांनी 'लेखणीच्या पहिल्या फटकाऱ्यासरशी' नाहीसे करून टाकावयास पाहिजे होतें. ह्या कोर्टाच्या पायीं आमच्या लोकांचें कोट-अकल्याण झालें आहे. सॉलिसीटरांप्रमाणे डॉक्तरांचाहि परामर्श ह्या कादंबरींत घेतला आहे त्यांत यत्किंचितहि अतिशयोक्ति नाही असें मला वाटतें. ह्या घमेंडखोर, माणुसकी नसलेल्या व वेताची अक्कल असलेल्या लुटारू डॉक्तरांच्या शिवाय मरण आलेलें बरें असे उद्गार काढण्याचे प्रसंग अनेकांवर येतात. एकंदरींत निरनिराळ्या व्यवसायांतल्या माणसांना आपलें वर्तन निरखून पहाण्यास ह्या कादंबरीने लावलें हा फायदा कांही कमी नाही. समाजांतील दोष घालविण्याचा हा उत्कृष्ट मार्ग आहे. ह्या दृष्टीने 'माझें रामायण' अत्यंत परिणामकारक झालें आहे ह्यांत शंका नाही. ह्याबद्दल श्री. तुळजापूरकरांचें मी अभिनंदन करतों, आणि हें आल्हाददजनक परीक्षण संपवितों.

ना. गो चापेकर

आयुर्वेदसंहितांमधील शारीरसूत्रें

लेखांक २ रा

(लेखकः—मल्हार विनायक आपटे)

चिकित्साव्यवहारांतील अनुभव.

पूर्वींचा अनुबंध.

देहाबाहेरील सृष्टिव्यापार आणि देहव्यापार यांचें अवलोकन करून उपमेनें कफ-वात-पित्तांचें सूत्र पूर्वाचार्यांनी बसविलेलें होतें, तेंच रसरक्तविषयक अनुभवामध्ये गोवून घेऊन सुश्रुतांनी किती कुशलतेने वाढवून घेतलें हें मागील लेखांकांत पाहिलें. आता सुश्रुतांनी चिकित्साव्यवहारांतील आपल्या विशेष अनुभवावरुन शारीरविषयक ज्ञानांत कोणती महत्त्वाची भर घातली हें प्रस्तुत लेखांत पहावयाचें आहे. शरीराचें पोषण अन्नाने होतें हा सामान्य अनुभव आहे. परंतु वैद्यकाचा त्यांतल्या त्यांत बारकाईचा विचार असा की हें अन्न पचनीं पडून त्यांतून जो ‘ रस ’ उत्पन्न होतो त्यानेच खरोखरी देहांत भर पडते किंवा देहाची झीज भरून निघते. अन्नाचा जो भाग रसांत रूपांतर पावूं शकत नाही तो पोषणाच्या दृष्टीने निरुपयोगी होय. म्हणून अवैद्य अन्नमय प्राण म्हणेल तर वैद्य रसमय प्राण म्हणेल असा दोहोंत भेद पडतो. शरीराचा कोणताही व्यापार यथायोग्य रीतीने चालणें ही गोष्ट रस यथायोग्य आणि भरपूर उत्पन्न होण्यावर अवलंबून आहे हा एक अनुभव आणि शरीरव्यापार हे वात-पित्त-कफाचे व्यापार होत हा पूर्वकल्प यांचा मेळ घालण्याकरता सुश्रुतांनी वातादिक त्रिदोष रसासह रक्तांत असतात असें प्रतिपादन केलें, आणि शेवटीं रक्त हेंच शरीराचा जीव कीं प्राण असें म्हटलें हें पूर्वीं दाखविलेंच आहे.

विकृतिवर्णनाचा संकेत अवयव-निरपेक्ष

शरीराचे व्यापार कोण्याही रीतीने बिघडोत, ते जोंवर वातादिकांनीच चालतात हा आपला पूर्वकल्प कायम आहे तोंवर वातादिकांतच विकार झाला आहे हें अनुमान ओघानेच निघतें. एकाद्या ठिकाणची हालचाल बंद पडली की तो वाताचा विकार ठरतो; संज्ञालोप झाला तरी वाताचा विकार ठरतो; आग, जळजळ झाली की पित्ताचा विकार ठरतो आणि जडपणा, थंडपणा आला की कफाचा विकार ठरतो. हें वर्णन करण्यामध्ये शरीरांच्या अवयवांच्या ज्ञानाची मुळीच अपेक्षा नसते आणि औषधी क्रियेचेंच क्षेत्र घेतलें तर त्याची जरूरहि नसते. उलट, औषधी क्रियेच्या प्रयोगावरून अशा अवयवांचें ज्ञान होणें हेंहि शक्य नसतें. समजा आपणाला पडसें आलें, डोकें जड झालें, नाक वाहूं लागलें इत्यादि विकारांवरून कफविकार झाला आहे असें आपण म्हणूं. आता यावर उपाय म्हणून आपण नाकतोंड शेकून काढलें. गवती चहाचा काढा घेतला आणि पांघरुणें घेऊन निजून राहिलों. चार घटकांनी आपल्या अंगातून बराच घाम निघून गेला, लघ्वी झाली, नाकांतील स्राव पातळ झाला, अमळ हलकें वाटलें. तर केवळ एवढ्याच अनुभवावरुन आपणांला काय कळेल ? उबेचा परिणाम नाकांतील अमूक एका अवयवावर झाला, पोटांत गेलेलें पाणी अमूक एका वाटेने मूत्राशयांत उतरलें असा शरीररचनेचा जो तपशील तो एवढ्यावरून कळणार नाही. परंतु पूर्वकल्पाला अनुसरून ही चिकित्सा कफ जिंकणारी आहे असें मात्र खात्रीने म्हणतां येईल आणि या ज्ञानाचा उपयोग असा प्रसंग पुनः उद्भवला असतां खात्रीने करतां येईल.

अनुक्रमणिका

येथे कोणी शंका घेतील की कफाचा उल्लेख येथे केल्याने जर आपणाला कांही अधिक ज्ञान लाभत नाही तर त्याचा शास्त्राला उपयोग तरी काय ? त्याचें उत्तर असें आहे की केवळ अनुभव एकावर एक रचणें हेंच शास्त्राचें कर्तव्य आहे असें नाही तर ते अनुभव पुनः प्रसंग पडेल तेव्हा मन-श्चक्षूपुढे उभे करता यावे याकरता सुटसुटीतपणें जपून ठेवण्याची व्यवस्था करणें हेंच एक कर्तव्य आहे. परिभाषा, संकेत वगैरे सर्व गोष्टी याचकरता लागत असतात. कफविकार असें उच्चारल्याबरोबर पुष्कळशा अनुभवाच्या गोष्टी एकदम डोळ्यापुढे उभ्या राहतात आणि अमुक चिकित्सेने कफ जिंकतां येतो म्हणण्याने पुनः त्या विकृति नाहीशा होतात असा अर्थ प्रकट होतो. जें वर्णन करावयास पाचपंचवीस शब्दही पुरले नसते तें वर्णन एका शब्दाने भागलें हा शास्त्रीय दृष्ट्या मोठाच फायदा आहे.

संकेताचा शास्त्रास उपयोग; त्याचें उदाहरण.

आता दुसरें एक उदाहरण घेऊं या. समजा एका मुलाला झटके येऊं लागले, मुठी वळूं लागल्या, पाय वेळोंवेळीं आपटूं लागले, डोकें फिरूं लागलें आणि हनुवटीचें हाड घट्ट बसलें. हीं लक्षणें पाहिल्याबरोबर मुलाला वातव्याधि झाला आहे असें आपण म्हणूं, कारण हालचाल वायूची आहे हा आपला पूर्वकल्प आहे. आता अनुभवाने आपणांस ही गोष्ट कळून चुकली असेल की एकाद्या ब्रह्मीसारख्या औषधाने या व्याधीचा उपशम होतो तर हें औषध वातशामक आहे असें वर्णन सहजच येतें तें करतां यावयास शरीरांतील मांस, शिरा, धमनी वगैरे कोणत्याही अवयवाच्या ज्ञानाची अपेक्षा नसते. किंबहुना या अवयवांचें जरी ओतप्रोत ज्ञान असलें तरी ब्रह्मीचा उपयोग अमुक व्याधीवर होतो ही गोष्ट ब्रह्मीचा प्रयोग रोग्यावर केल्याशिवाय कदापि समजणार नाही. एकूण आयुर्वेदसंहितामध्ये अमुक रोग वाताचे किंवा अमुक औषध वात जिंकणारें आहे असें म्हटलें आहे एवढ्यावरून शरीरांतील अमुक अवयवांत बिघाड आहे असा त्यांचा अभिप्राय आहे असें कदापि सिद्ध होणार नाही. ही गोष्ट येथे मुद्दाम सांगण्याचें कारण असें की अमुक व्याधि या वातव्याधि होत असें सुश्रुतांत म्हटलें आहे; आणि वातव्याधि म्हणजे नर्व्हचे रोग, म्हणून वात म्हणजे नर्व्हस् फोर्स आणि वातवाहिनी म्हणजे नर्व्ह वगैरे विचारसरणी कांही जणांनी स्वीकारली आहे ती सर्वथैव चुकीची आहे हें नीट लक्ष्यांत यावें.

याबाबत आणखी एक उदाहरण

सुश्रुत काय किंवा चरक काय दोघांनी ही वातव्याधींची चिकित्सा औषधांनीच करावयास सांगितली आहे. अर्थात् पुष्कळशा पित्त-कफांच्या व्याधींवरहि औषधी उपाय सांगितले आहेतच. यासंबंधी ग्रंथकारांची साहजिक कल्पना अशी की अन्नाप्रमाणे पोटांत दिलेलें औषधसुद्धा रसाच्या मार्गानेच हरएक ज्ञानकर्मेंद्रियास पोंचतें. ही कल्पना जितकी सहज सुचणारी तितकी ती यथार्थहि आहे. आता ज्याला केवळ व्याधि आणि त्यावर औषधी उपाय यांशींच कर्तव्य असेल त्याला हा मार्ग प्रत्यक्ष पाहण्याची किंवा माहीत असण्याची अवश्यकता आहे असें नाही. तथापि त्याविषयी त्याच्या मनांत जिज्ञासा साहजिक उत्पन्न होईल आणि ती तृप्त करून घेण्यासारखी कोणतीहि संधि तो वाया जाऊं देणार नाही एवढें खास. एकूण प्रस्तुत संशोधनविषय हा ठरतो की अन्नापासून उत्पन्न होणारा, सर्व ज्ञानकर्मेंद्रियांना आपआपल्या कामीं समर्थ करणारा, आणि म्हणूनच वात-पित्त-कफांचें वाहन असलेला, तसेंच प्रसंगविशेषी औषधांनाहि त्या इंद्रियाप्रत पोचविणारा 'रस' कोणत्या मार्गांनी शरीरांत पसरतो ?

रसवह मार्गाविषयी जिज्ञासा

चरकसंहितेच्या सूत्रस्थानाच्या अखेरीस २८ व्या अध्यायांत आहाररसाची देहधातूमध्ये परिणति आणि देहधातूंची आरोग्यावह अभिवृद्धि यांचें अतिशय मार्मिक विवेचन केलेलें आहे. या अध्यायाच्या पहिल्याच वाक्यांत असें म्हटलें आहे कीः—

विविधं अशितपीतलीढखादितं ... ... अनुपहतसर्वधातूष्ममारुतस्रोतः केवलं शरीरं उपचयबलवर्णसुखायुषा योजयति, शरीरधातून् ऊर्जयति ... ... ॥

अन्नरसाने शरीराचें पोषण यथायोग्य होतें. पण केव्हां ? सर्व शरीरधातूंमध्ये रस घेणें आणि मल उत्पन्न करणें या कामीं उपयोगी पडणारा जो धातूष्मा तो आणि रस सर्वत्र पोचविण्याचे जे मार्ग आहेत ते (मारुतस्रोत = वायूचे मार्ग), जर ठीक असतील तर. या ठिकाणीं जी रसवह मार्गांची अपेक्षा प्रकट केली आहे तीच शेवटच्या म्हणजे तिसाव्या अध्यायांत पुरी करून दाखविली आहे, ती अशी :—

अर्थे दश महामूलाः समासक्ता महाफलाः
महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥
तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।
ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समानतः ॥ ८ ॥
यत्सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
संवर्तमानं हृदयं समाविशति तत्पुरा ॥ १०॥
यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद् हृदयाश्रितम् ।
यः शरीररसः स्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥
तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीति महाफलाः ॥
ध्मानात् धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात् सिराः ॥ १२ ॥

" सर्व इंद्रियांत अधिक महत्त्वाचें इंद्रिय म्हणजे हृदय. शरीरांत हृदयाविना कांहीच अर्थ नाही. म्हणून त्यालाच ' महत् ' आणि ' अर्थ ' अशीं नावें दिलीं आहेत. त्या हृदयापासून दहा वाहिन्या निघतात, आणि त्यांतून धसक्या धसक्याने ओज वहात असतें. शरीर उत्पन्न होतें तें या ओजांतूनच गर्भामधला रस म्हणजेच हें ओज होय. हृदय उत्पन्न झाल्यापासून त्यामध्ये हेंच रसरूप ओज प्रवेश करितें. या ओजाचा नाश म्हणजे सर्व शरीराचाच नाश होय. हें हृदयाच्या आसऱ्याने यथायोग्य चाललें असलें तरच शरीरधारणा शक्य. सर्व शरीरांतला रस म्हणजेच हें ओज होय, हे ओज आहे तोंच सर्व शरीरावयव एकजुटीने राहतात, जणूं सर्व प्राण यांतच साठविलेले आहेत. हें ओज वाहिन्यांतून वाहतें. या वाहिन्यांचा विस्तार फार मोठा होतो म्हणून त्यांना 'महाफला' म्हणतात. त्यांत धसका असतो म्हणून ' धमन्या ', त्यांतून रस स्रवतो म्हणून ' स्रोतस् ' आणि सरकतो म्हणून ' सिरा ' अशीं नांवें पडलीं आहेत.

रसवाहक मार्गांचें वर्णन

तस्योपघातान् मूर्च्छायं भेदान् मरणमृच्छति ।
यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥ ६ ॥
तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ॥
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ७ ॥

" त्याला (हृदयाला) धक्का बसला म्हणजे मूर्च्छा येते आणि तें मोसकलें गेलें तर मरण ओढवतें. स्पर्शज्ञान ज्यामुळे धारण होतें तेंही त्याच्याच आश्रयाने राहतें. सर्वश्रेष्ठ ओज म्हणून जें कांही आहे तें त्यांतच असतें आणि सर्व चेतनाहि त्यांतच साठविलेल्या असतात. " असेंहि तेथेंच वर्णिलें आहे. सर्व ज्ञानेंद्रियें रसाधीन असतात हा पूर्व अनुभव आणि आघाताने मूर्च्छा येते म्हणजे संज्ञा व चेतना नाश पावतात हा येथे सांगितलेला अनुभव यांत कांहीच विसंगति नाही; किंबहुना हे दोनही अनुभव पूर्णपणें एकमेकांस पोषक आहेत असें दिसून येतें. संज्ञाचेतनांचें स्थान म्हटलें की मेंदूचें चित्र डोळ्यापुढे उभें राहावें असा आधु-

रसस्थान हृदय

निक सांप्रदाय आहे खरा; परंतु जुने ग्रंथ लावतांना आपणाला कोणताहि सांप्रदाय गृहीत धरतां याव-याचा नाही. तो वर्णित अनुभवाच्या क्षेत्रावरून सिद्ध करावयास पाहिजे. एवंच हृदय म्हणजे मेंदू ही जी कल्पित अलीकडे निघू पहात आहे ती केवळ भ्रममूलक आहे.

पूर्वाचार्यांची ही उक्ति ध्यानांत ठेऊन आता सुश्रुतसंहितेच्या सूत्रस्थानांतील शोणितवर्णन वाचावें म्हणजे तें या वर्णनाचाच अनुवाद आहे असें दिसून येईल:—

... ... आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः स रस इति उच्यते। तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिं धमनीः अनुप्रविश्य कृत्स्नं शरीरं तर्पयति धारयति यापयति च अदृष्टहेतुकेन कर्मणा ... ...तस्मिन् रसे जिज्ञासा। किमयं सौम्यः तैजसः इति। अत्र उच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इति अवगम्यते ॥ ३ ॥

सुश्रुतकृत अनुवाद

चरकांत रसवाहिन्यांना निरनिराळीं नांवें दिलेलीं आहेत परंतु सुश्रुतांत धमनी हें नांव निश्चित करून वापरलें आहे. सुश्रुतांत रसाला अगोदर तैजस म्हणून नंतर तो सौम्य आहे की तैजस आहे असा प्रश्न उपस्थित केला आहे आणि लगेच तो सौम्य आहे असा अभिप्राय दिला आहे. सर्व शरीरांतील इंद्रियांना सामर्थ्य देणारा या अर्थानें जरी त्याला एकदा तैजस म्हटलें तरी त्याचे येथें जे विशेष गुण सांगितले त्यावरून तो सौम्य आहे असें कळून येतें, असा खुलासा ग्रंथकारांनी केलेला आहे.

रस सौम्य आहे.

जुन्या शास्त्रकारांच्या वर्णनरीति कमींत कमी तीन दृष्टीस पडतात त्या अशा (१) तैजस, सौम्य. (२) वातात्मक, पित्तात्मक, कफात्मक किंवा वातकारक इ० आणि (३) पार्थिव, आप्य, तैजस, वायवीय, आकाशीय. कोणताहि पदार्थ घेतला तरी त्यामध्ये अनेक गुण दृष्टीस पडतात. अशा वीस गुणांचा संकेत संहिताग्रंथांत सांपडतो (सु० सू० ४६।५१३) (च० शा० ६।१०). कोणत्याही पदार्थाचें यथार्थ ज्ञान म्हटलें म्हणजे त्याच्या साक्षात् परिचयानेच मिळावयाचें. हें ज्ञान पुनः आपल्या उप-योगी पडावयास पाहिजे असेल तर तें स्मृतींत साठवून ठेवावें लागतें, आणि प्रसंगविशेषीं दुसऱ्यास समजावून द्यावें लागतें. असें करतांना शब्दार्थासंबंधी कांही संकेत करून आपणास त्याचें वर्णन करावें लागतें.

वर्णनाच्या तीन रीति.

हें वर्णन करतांना वर्ण्य पदार्थ आपल्या एकेका ज्ञानेंद्रियाला कसा प्रतीत होतो हें सांगावें लागतें यालाच त्या पदार्थाचें गुणवर्णन म्हणतात. हें वर्णन जितकें यथार्थ करूं जावें तितकें तें विस्तृत होणार हें उघडच आहे. पुष्कळ प्रसंगीं इतक्या विस्ताराची जरूरच असते असें नाही. कांही विशेषगुणांवर किंवा गुणसमुदायावर नजर राखावयाची असते म्हणून या सर्व गुणसमुदायाचे वर्ग पाडून त्यांना पार्थिव, आप्य इत्यादि सांकेतिक नांवें देऊन वर्णन करण्याची रीत आहे. याहीपेक्षा थोडक्यांत वर्णन पाहिजे असेल तर तें आग्नेय आणि सौम्य असे वर्ग पाडून करण्याची रीत आहे. अर्थात् ज्या मानानें वर्णन अधिक आटो-पशीर करीत जावें त्या मानानें त्या वर्णनांत कांही गुण गौण मानण्याची पाळी येणार हें ठरलेंच. आता एक प्रसंगीं गौण मानलेला गुण दुसऱ्या प्रसंगीं प्रमुख असण्याचा संभव आहे. तशीच गोष्ट प्रस्तुत उदा-हरणांत घडलेली आहे.

प्रसंगानुरोधाने वर्ण-नांत भेद.

रक्तविज्ञान

वरीलप्रमाणे वर्णन केल्यावर ग्रंथकार सांगतात की हा रस यकृतांत गेल्यावर त्याला रक्तत्व प्राप्त

होतें. या रक्तापासूनच स्त्रियांचें आर्तव किंवा रजस् उत्पन्न होतें.

द्विवर्गवर्णन.

आर्तवं शोणितं आग्नेयं अग्निषोमीयत्वात् गर्भस्य ॥ ७ ॥

आग्नेय आणि सोमीय या दोन वर्गांत वर्णन बसविण्याचा संकेत केला तर आर्तव शोणित आग्नेय होय; कारण तें रक्त म्हणजे रंगलेलें आहे आणि अर्थात् रेतस् हें विनरंगी किंवा पांढरें आहे म्हणून तें सौम्य होय.

पांचभौतिकं तु अपरे जीवरक्तमाहुः आचार्याः ॥ ८ ॥

परंतु दुसरे आचार्य सर्व शरीरांतल्या जीवरक्ताचें वर्णन पांचभौतिकरीत्या करतात.

विस्रता द्रवता रागः स्पंदनं लघुता तथा ॥
भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यंते चात्र शोणिते ॥ ९ ॥

पांचभौतिक वर्णन.

आंबुस वास हा पार्थिव गुण, द्रवत्व हा आप्य गुण, रंग हा तेजोगुण, स्पंदन म्ह० धसका हा वायुगुण, लघुता म्ह० चपलता हा वायुगुण किंवा व्यापित्व हा आकाशीय गुण, असे पांचभौतिक गुण या शोणितांत दिसतात. या ठिकाणीं विस्रता आणि द्रवता दोन्हींचा एकत्र समावेश कफगुण या सदरांत करून स्पंदन आणि लघुत्व हे वायुगुण घेतले तर या रक्ताचें वर्णन कफपित्तवायुगुणात्मक असेंही करतां येईल. ही गोष्ट ग्रंथांत जरी स्पष्ट लिहिलेली नसली तरी ती अगदीं सहज कळून येण्याजोगी आहे. कफ,

त्रिदोषात्मक वर्णन.

वात, पित्त आणि रस हे रक्तांत समाविष्ट असून सर्व मिळून एकाच प्रणालींतून वाहतात हा भावार्थ या ठिकाणीं आरशासारखा स्वच्छ दिसण्याजोगा आहे; पाहणाराची दृष्टि मात्र कलुषित असतां कामा नये. रक्ताच्या या वर्णनांत स्पंदन हा गुण आलेला आहे यावरून हें वर्णन हृदयांतून बहिर्मुख वाहणाऱ्या रक्ताला अनुलक्षून लिहिलेलें असून त्यांतील धसका किंवा धमन या वायुगुणाची स्पष्ट जाणीव ठेवलेली दिसत आहे.

यानंतर ग्रंथकारांनी सप्तधातूंची निर्मिति वर्णन केली असून पुढे दुष्ट शोणिताचें वर्णन केलें आहे. त्यांत त्यांनी कफ, वात, पित्त यांच्या दृष्टीने रक्ताला अनुक्रमें कावेसारखा अरुण आणि निळा असे रंग येतात असें म्हटलें आहे. हे रंग केव्हा पहावयास सापडतात ? असें दुष्ट रक्त शरीराबाहेर काढण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा, हें त्याचें सरळ उत्तर आहे; आणि हाच विषय

दुष्ट शोणित आणि तें बाहेर काढण्याचे मार्ग.

ग्रंथकारांनी यापुढे वर्णिला आहे. रक्तवाहिन्यांपैकी एक प्रकारच्या वाहिन्या स्पंदनयुक्त रक्त हृदयांतून बाहेर वाहून नेतात त्यांचा उल्लेख धमन्या म्हणून अगोदर येऊन गेलेलाच आहे. आतां दुसऱ्या कांही रक्तवाहिन्या अशा असतात की त्या कातडीवर उठून दिसतात, आणि त्यामध्ये जरी रक्तच वहात असलें तरी त्या रक्ताला धसका नसतो; आणि म्हणून त्यांना ' सिरा ' हें नांव निश्चित केलें. त्यांतील रक्त धमन्यांतून वाहणाऱ्या रक्तापेक्षा काळसर असतें; आणि प्रसंगविशेषीं विकार उत्पन्न झाले असतां त्यांच्या रंगांत आणि त्यांतील रक्ताच्या रंगांत फरक दिसून येतात. याच वाहिन्यांतून रक्त

धमनी आणि शिरा यांना निश्चित पारिभाषिक अर्थ.

काढून घेण्याची वहिवाट पाश्चात्य पौर्वात्य दोनही देशांत पूर्वी फार जारीने चालु होती; आणि हल्लीं ती बरीच कमी झाली असली तरी रक्तवाहिनीच उघडून रक्त काढणें प्राप्त वाटेल तेव्हा याच वाहिन्या उघडाव्या लागतात; इतर वाहिन्या म्हणजे धमन्या उघडणें निश्चितपणें घातक ठरलेलें आहे. या वाहिन्या उघडण्याचा जो विधि म्हणजे जें काम त्यास सिराव्यधविधि असें म्हटलें आहे. ' सिराव्यधः चिकित्सार्धम् ' सिराव्यध म्हणजे अर्धी चिकित्सा होय, असें सुश्रुतांत म्हटलें आहे. असो, येथें एवढी गोष्ट स्पष्ट होत आहे की धमन्या आणि सिरा हीं दोन नावें विशेष प्रकारच्या रक्तवाहिन्यांना नेमून दिलेलीं आहेत

त्यांत संदिग्धपणा किंवा विकल्प राहूं दिलेला नाही. शास्त्र चालविणाऱ्या चिकित्सकाला असें करणें अत्यंत अवश्य होतें हें वेगळें सांगण्याची जरूरी नाही. शारीरस्थानांत सिरा-

रक्तनाशाचे परिणाम. व्यधाला वेगळा अध्याय दिलेला असूनही सूत्रस्थानांतील शोणितवर्णनांत त्याचा उल्लेख करण्याचें कारण वर दर्शविलेंच आहे. हा उल्लेख करून पुढे ग्रंथकारांनी या बाबतीत वाजवीपेक्षा अधिक रक्त शरीरांतून काढलें गेलें तर काय अपकार होतात तें सांगितलें आहेः

शिरोऽभितापम्, आंध्यम्, अधिमंथतिमिरप्रादुर्भावम्, धातुक्षयम्, आक्षेपकम्, पक्षाघातम्, एकांगविकारम्, तृष्णादाहौ, हिक्काम्, कासम्, श्वासम्, पांडुरोगम् मरणं च ... ।

(अधिमंथ = घुसळल्याप्रमाणे डोळ्यांत वेदना. तिमिर = अंधारी.) रक्तातिस्रावानें जर असले विकार होतात तर संज्ञा आणि चेतना उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य रक्तांत आहे असे कां म्हणूं नये ? निदान असें म्हणण्यास कांही प्रत्यवाय असल्याचा उल्लेख सुश्रुतांत नाही. एवंच सुश्रुतांत केलेलीं विधानें त्यांनी घेतलेल्या अनुभवांशीं पूर्णपणें सुसंगत आहेत. त्यांचा जो अर्थ करावयाचा तो त्यांच्या अनुभवक्षेत्रावरूनच केला पाहिजे. तसें न केल्यास विसंगति पदोपदीं येणार हें तर ठरलेलेंच आहे.

सूत्रस्थानाच्या २६ व्या अध्यायांत वेगवेगळ्या अवयवांत शल्य रुतलें तर काय होतें त्याचें वर्णन आहे तेथे धमनीमध्ये शल्य गेलें तर होणारीं लक्षणें दिलीं आहेत तीं

धमनीवाटे रक्तप्रवाह. अशीं:— ... ... सफेनं रक्तमीरयत् अनिलः सशब्दः निर्गच्छति, अंगमर्दः पिपासा हृल्लासश्च; ... ... धमनी व हृदय यांचा वर केलेला अर्थ आणि त्यांच्या कार्यासंबंधी वर केलेलें दिग्दर्शन या सर्वांशीं सर्वस्वी जुळतें असेंच हें निदान आहे.

शरीरस्थानाच्या ६ व्या अध्यायांत मर्मांचें मार्मिक वर्णन आहे त्यामध्ये मांडीच्या मूलभागीं मध्यावर 'लोहिताक्ष' नांवाचें एक मर्म सांगितलें आहे. त्या ठिकाणीं वेध झाला असतां 'लोहितक्षयात् पक्षाघातः', रक्तनाश अतिशय झाल्यामुळे पक्षाघात होतो असें सांगितलें आहे. अशा प्रसंगीं पुष्कळसें रक्त वाहतें तें समक्ष दृष्टीस पडतें आणि पक्षाघात होतो हेंहि उघड दिसतें.

रक्तनाशाने पक्षाघात

या दोही गोष्टींचा संबंध 'रक्तनाशाने पक्षाघात होतो' असा कार्यकारणरूपानें ग्रंथकारानें व्यक्त केलेला आहे. आधुनिक वाचकांना हा संबंध खपणार नाही हें कबूल आहे, कारण रक्तनाश न होतां नुसत्या तेथील नर्व्हमध्ये खंड पाडल्याने हा विकार होतो असा अनुभव त्यांना अगाऊ माहीत झालेला असून नर्व्हनें चेतना उत्पन्न होते हा संकेत त्यांच्या अंगवळणीं पडला आहे. परंतु एवढ्याकरिता हा संकेत त्यांना सुश्रुतावर लादतां कामा नये. सुश्रुतांनी जेवढा अनुभव वर्णन केला आहे तेवढ्याशीं जुळेल असाच त्यांतील संकेत आहे. योग्य शास्त्ररचनेचें श्रेय ग्रंथकाराच्या पदरांत टाकण्यास एवढी गोष्ट पुरेशी आहे. त्याकरता आपण पूर्वापारविपर्यास करावयास नको.

शरीरसंशोधन

शारीरशास्त्राची रचना करणाऱ्या शास्त्रकाराला मुख्यतः दोन कामें करावयाचीं असतात. (१) शरीराचें यथासांग वर्णन. हें एकदा संकलित दृष्टीनें, एकदा अवयवशः आणि नंतर पुनः या अवयवांचे गट पाडून व्यूहशः असें अनेक प्रकारें करावयाचें असतें. कारण एकंदर वैद्यकाच्या मोठ्या व्यवहारांत आपणांस शरीराचा अनेक प्रकारें विचार कर्तव्य असतो. याकरता शरीरांतले बारकांत बारीक दिसतील तितके अवयव पाहून त्यांचा परिचय करून घेणें अवश्य

शरीरसंशोधन दोन प्रकारचें

असतें. शोधकाची साधनसामग्री व अवलोकनास मिळणाऱ्या संधींची मर्यादा यांवर असलें संशोधन बऱ्याच अंशीं अवलंबून असतें. (२) दुसरें काम याहून फारच अवघड असतें. तें असें कीं शरीराची छाननी करून जे अवयव आपल्या दृष्टीस पडतील ते परस्परांवर

कितपत आणि कोणत्या रीतीनें अवलंबून आहेत ? या गोष्टीचा तपास लावणें. या कामाला शरीराच्या अवयवांचें प्रांतविशिष्ट ज्ञान तर लागतेंच पण केवळ तेवढ्यावरच भागत नाही. निरनिराळ्या परिस्थिती-मध्ये या अवयवांत कांही बदल होत असला तर तो जाणण्याचीं साधनें लागतात आणि तशी अनुकूलता नसली तर सहजगत्या शरीराशीं चिकित्सादि व्यवहार करतांना जो अनुभव येईल त्यावरून ज्ञात अवयवांच्या परस्परसंबंधाबद्दल अनुमानें काढावीं लागतात.

संशोधनाची आकांक्षा अमर्याद, संपादणी समर्याद

वर सांगितलेल्या दोनहि क्षेत्रांमध्ये सुश्रुताची साधनसंपत्ति मर्यादितच होती आणि ती अर्थात् केव्हांहि वाढत्या जिज्ञासेला पुरी पडावयाची नाहीं. हें विसरतां कामा नये. या मर्यादा नक्की कोणत्या होत्या तें पुढील लेखांकांत पाहूं. तूर्त येथे या मर्यादेमध्ये वागत असतांनाच रुधिराभिसरणाचा शोध लावल्याचें बहुतेक श्रेय सुश्रुतांनी कसें संपादन केलें आहे तेवढें पाहूं.

रुधिराभिसरणाचा पुरता उलगडा होण्याला तीन गोष्टींचें ज्ञान अवश्यक आहे. (१) हृदयांत स्पंदनाचा आरंभ होतो आणि स्पंदनानेंच रुधिराला गति मिळते. हृदयाचें स्पंदन आणि तदनुरोधानें धमन्यांचें स्पंदन हीं केवळ अवलोकनाने (साधनाभावीं) कळून येतात. त्याचा उल्लेख ग्रंथांत आहे.

रुधिराभिसरणाचा शोध, मुख्य मुद्दे.

(२) धमन्यामधून रक्त वाहतें. त्या रक्तांत पोषक रस असतो. तो त्यांच्या वाटें सर्व अवयवांना पोचतो. याही गोष्टीचा उल्लेख ग्रंथांत आहे. (३) पोषक रस कमी झालेला आणि मलांची भरती झालेली असें रक्त शिरांमधून परत अवयवांकडून हृदयांत येतें. या गोष्टीचा साक्षात् सर्वशः उल्लेख ग्रंथांत नाही. परंतु यांतली एकेक गोष्ट एकाद्या ठिकाणीं अशी सांगितलेली आढळते. मलिन रक्त सिरांमधून काढावयास सांगितलें आहे, शिवाय धमनींगत दोष असला तरी तो सिरेवाटें रक्तस्रावणानें निघून जातो असें प्रतिपादिलें आहे. त्यावरून धमनीतून पुढे गेलेलें रक्त शिरांमध्ये जाते ही जाणीव स्पष्ट होते. आवळणी घालून शीर फुगवून घ्यावी असें शिराव्यध सांगतांना म्हटलें आहे त्यावरून शिरांतील रक्तप्रवाह बोटाकडून खांद्याकडे किंवा मांडीकडे असतो असा अभिप्राय व्यक्त होतो. शिरा हृदयास मिळतात असा उल्लेख मात्र नाही. धमन्यांतून रस वाहतो असें ठिकठिकाणीं सांगितलें असून असा उल्लेख सिरांसंबंधी कोठेही केलेला नाही. अवयवाकडून रक्ताचा निकाल करणारे पाट म्हणजे ' सिरा ' असें पुढे शारीराच्या ७ व्या अध्यायांत म्हटलें आहे (जलहारिणीभिः). धमनीसिरांमधील भेद इतका स्पष्टपणें चरकसंहितेंत आढळत नाही.

इतर मुद्दे.

जवळ जवळ वरील मुद्याइतकाच महत्वाचा मुद्दा म्हणजे फुप्फुसगत वाहिनीव्यूहासंबंधीं होय. याचा उल्लेख दोनहि संहितेंत नाही. याखेरीज अभिसरणविषयक अशा किरकोळ गोष्टी पुष्कळ आहेत की त्यांचा उल्लेख या संहिताग्रंथांत सापडत नाही. उदाहरणार्थ ज्या अंत्य शाखांतून रस बाहेर झिरपतो त्या वाहिन्या, आतड्यापासून हृदयापर्यंत अन्नरस पोचविणारे मार्ग, मूत्रविवेचक पिंडांशीं रक्तवाहिनींसंबंध इत्यादि.

शास्त्र नेहमीच अपूर्ण असावयाचें.

शास्त्र हें ऐतें रचलेलें तयार असें कोठेहि मिळत नाही, तें ज्ञानाचा कण कण वेचून रचावयाचें असतें. या दृष्टीने पाहतां कोणतेंहि शास्त्र केव्हांहि पुरें होत नाही तें सदासर्वदा वर्धमान असेंच असावयाचें, निदान तें तसेंच ठेवावयास पाहिजे. तें पूर्ण असल्याची भावना उत्पन्न झाली की उतरती कळा सुरू झाली असें निश्चित समजावें. चरकांमधील शारीर घेऊन त्यापुढे सुश्रुतांनी दोन पावलें टाकून दाखविलीं हें रुधिराभिसरणाच्या बाबतींत येथे विशद करून दाखविलें आहे. स्वतः सुश्रुतकारांच्या शास्त्रालासुद्धा वर्धनाची अपेक्षा आहे अशी पूर्ण जाणीव त्यांनी स्वतः उत्तम प्रकारें कशी प्रकट केली आहे हें पुढे यथाप्रसंग दाखवून देऊं. [अपूर्ण.]

१८७

अभिप्राय

नलोपाख्यानकर्ता रघुनाथपंडित चंदावरकर शिवाजीचा प्रधान. श्री. अ. का. प्रियोळकर यांनी विविधज्ञानविस्तारांत मार्च-एप्रिल-मेच्या त्रिजोड अंकांत रघुनाथपंडितावर एक सविस्तर निबंध लिहिला होता. तोच त्यांनी चर्चेकरिता पुस्तकरूपाने केवळ मित्रमंडळींत वाटण्याकरिता पुनर्मुद्रित केला आहे. या निबंधांत त्यांनी नलोपाख्यानकर्ता रघुनाथपंडित हा प्रख्यात कवि शिवाजीमहाराजांच्या अष्टप्रधानांपैकी एक होता हें ऐतिहासिक पुराव्यावरून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे, व तो यशस्वी झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कै. परशुरामपंत तात्या गोडबोले, कै. ओक, कै. विनायक लक्ष्मण भावे वगैरे विद्वानांनी आनंदतनय अरणिकर व रघुनाथपंडित, हे व्याही व्याही असून शहाजीशिवाजीचे समकालीन होते असें म्हटलें आहे. शहाजीबरोबर तंजावरप्रांतीं कांही महाराष्ट्रीय कुटुंबें रहावयास गेलीं त्यांपैकी हे कवि होते.

कांही वर्षांपूर्वी कै. घनश्याम सांब मळकर्णेकर यांनी रघुनाथपंडित तंजावराकडील देशस्थ ब्राह्मण नसून ते कारवार जिल्ह्यांतील कुमठा व होनावर यांमध्ये असलेल्या चंदावर गांवांत रहाणारे सारस्वत ब्राह्मण असावेत असें विधान केलें होतें. या विधानाचा अनुवाद श्री. आजगांवकर व श्री. ऋग्वेदी यांनी केला. हें विधान कारवारामध्ये सापडलेल्या नलोपाख्यानाच्या एका हस्तलिखित प्रतीवरून केलें गेलें. या प्रतींत अगदी शेवटचा श्लोक पुढीलप्रमाणे आहे.

नळातें देऊनी वर पियुषपानीहि गगनीं
निघाले; त्यामागें नळसहकरी. राजगमनीं ॥
स्वराज्यीं सर्वांतें द्विजऋषिजनांतें सुखि करी ।
कथा ऐसी **चंदावरकर रघूनाथचि करी** ॥ १ ॥

या श्लोकाचा चवथा चरण व काव्यांतील कोंकणीसारखे भासणारे कांही शब्द यावरून वरील अनुमान काढण्यास हरकत नाही असें कै. मळेकर व त्यांच्या अनुयायांना वाटलें हे दोन्हीहि आधार कसे पोकळ आहेत हें रा. प्रियोळकर यांनी आपल्या निबंधांत ऐतिहासिक पुराव्यानिशीं सिद्ध केलें आहे. शिवाय निबंधाच्या उत्तरार्धांत रघुनाथपंडित हा शिवछत्रपतींच्या अष्टप्रधांपैकी पंडितरायपद मंडित करीत होता ही नवीन माहिती ऐतिहासिक पुरावे देऊन दिली आहे. हा पुरावा त्यांनी 'सभासदाची बखर' 'पंडितराव यांची बखर' 'ग्रँट डफ्' राधामाधवविलासचंपू'ची प्रस्तावना वगैरे ग्रंथांतून गोळा केला आहे व तो विश्वासनीय मानण्यास हरकत दिसत नाही. हा निबंध लिहून रा. प्रियोळकर यांनी महाराष्ट्रीय वाङ्मयसंशोधनांत चांगली भर घातली आहे व वाङ्मयभक्तांना ऋणी करून ठेविलें आहे यांत संशय नाही.

मराठी भाषेस भासणारी शास्त्रीय ग्रंथांची आवश्यकता

[ले. डॉ. ग. मा. कुरुलकर]

सारांशः-- शास्त्रीय ग्रंथांची वाण कशी भासते-मराठी भाषेचा प्रांतविस्तार-मराठी भाषेची लोकसंख्या-मराठी भाषेची सध्याची किंमत- मराठी भाषेचा आधुनिक इतिहास व सध्याची स्थिति-मराठी भाषेंत शास्त्रीय ग्रंथ उत्पन्न झाले नाहीत त्यांचीं कारणें-शास्त्र म्हणजे काय-पूर्णत्वप्राप्ति-शास्त्रांची वाढ-शास्त्रांची उभारणी-शास्त्रवृद्धीस अडचण-शास्त्रांचे दोन प्रकार-शास्त्रांचा शाखाविस्तार-शास्त्रांचा एकमेकांशीं संबंध-तत्संबंधि चित्र-शास्त्रानुरूप उद्योगधंद्याची राष्ट्रास आवश्यकता-उद्योगधंदे व शास्त्रें यांची सापेक्ष योग्यता-शास्त्रामुळे उद्योगधंदे सुधारतात-आधुनिक क्रांतिकारक शोध-यशस्वी व्यक्तींची गुरुकिल्ली व या व्यक्तींवर अवलंबून असणाऱ्या राष्ट्राची उन्नति-प्राण्याच्या तीन प्रकारच्या बुद्धि-व्यवहारप्रधान व भावनाप्रधान बुद्धीपेक्षा शास्त्रीय ज्ञानप्रधान बुद्धीचें महत्त्व-ज्ञानप्रधान शास्त्रीय अभिरुचि उत्पन्न करणें हें जीवनास आवश्यक आहे-या प्रयत्नांत येणाऱ्या अडचणी, जनतेचा तटस्थपणा घालविणें, दारिद्र्याकडे दुर्लक्ष करून धैर्य, दीर्घोद्योग व चिकाटी धरणें व लिपीची शास्त्रीयता राखून छापण्याचे दृष्टीनें सुधारणा करणें-अडीच कोटि लोकांचें जीवन व संस्कृति कायम राखण्यास शास्त्रीय ग्रंथांची आवश्यकता-ग्रंथांची यादी.

परवा माझ्या ओळखीच्या एका मराठी भाषा बोलणाऱ्या माणसाच्या कारखान्यांत गेलों होतों. त्या कारखानदाराचा त्या वेळेस एक वाफेचें पाणी बनविणारें यंत्र तयार करण्याचा प्रयत्न चालू होता. हा कारखानदार शोधक बुद्धीचा उद्यमशील आहे. परंतु तें यंत्र बनविण्याच्या कामांत त्याला मनस्वी अडचणी येत आहेत. त्या अडचणी त्याने मला सांगितल्या. परंतु ज्या पदार्थविज्ञानाच्या तत्त्वावर हें पाणी बनविण्याचें यंत्र उभारलें आहे, त्या तत्त्वाच्या बाबतींत अनभिज्ञ असल्याकारणाने, त्याला बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा होईना. हा कारखानदार मराठीच जाणणारा आहे. इंग्रजी त्यास येत नाही. अशा वेळीं माझ्या मनांत विचार आला कीं, खरोखर दारिद्र्यांतून स्वतःच्या उद्योगाने वर डोकें काढणाऱ्या माणसास, केवळ त्याच्या मातृभाषेंत त्याच्या उद्योगधंद्यास आवश्यक असें ज्ञान नसल्यामुळे, किती त्रास होत आहे! अशा त्रासांतून सुद्धा इतर इंग्रजी ग्रंथ जाणणाऱ्या लोकांच्या साहाय्याने त्याने यंत्र बनविण्याची कंबर तर बांधलीच आहे! पण हेंच ज्ञान त्याला स्वतःला अविच्छिन्न रीतीने स्वतःच्या भाषेंत मिळतें तर किती बरें झालें असतें.

"वऱ्हाड, महाराष्ट्र, कोंकण सर्व घेऊन मराठी बोलणाऱ्यांची शिरोगणती दोन कोटि सहासष्ट लक्ष, सत्तर हजारांवर होते." (रा. कुलकर्णीकृत भाषाशास्त्र व मराठी भाषा)

इतक्या मोठ्या विस्ताराच्या भाषेची स्थिति मात्र समाधानकारक नाही. मराठी

भाषेंतील ग्रंथ जर उद्या यक्षिणीच्या कांडीने नष्ट झाले तर, कांही फार नुकसान होणार नाही. नाही म्हटल्यास, कांही कवींना व तत्त्ववेत्यांना व कादंबरीप्रेमी माणसांना दुःख वाटेल. परंतु आमच्या दैनिक व्यवहारांमध्ये, मराठी भाषेंतील नष्ट झालेल्या ग्रंथांची कांही उणीव भासणार नाही. कारण आमचे जे कांही परावलंबित व्यवहार चालू आहेत ते मराठी भाषेंतील ग्रंथांवर अवलंबून नाहीतच. परवा जर्मन भाषेमध्ये "ग्रुंड्रिस् डेर् विसेनशाफ्टलिशेन डेर् आनाटोमी" हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. तो ग्रंथ "लॅन्सेट्" नांवाच्या इंग्रजी वर्तमानपत्राच्या कर्त्याकडे परीक्षणार्थ आला. त्याच्या परीक्षणांत त्याने असें म्हटलें आहे की, या ग्रंथाचें इंग्रजी भाषांतर झालेंच पाहिजे. लागलीच एक दोन वर्षांत त्याचें इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्धहि झालें. आपल्या स्वतःच्या वाङ्मयांत इतर भाषेंतील उत्तम ग्रंथांची भाषांतर करून भर टाकणें, ही गोष्ट स्वतःची भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक कल्याणाची आहे. भाषा स्वयंसिद्ध व सर्व प्रकारच्या ग्रंथांनी समृद्ध असेल, तर त्यांचा उपयोग होऊन जीवनकलहांत सुलभता येते.

मराठी भाषेचा खरा विकास होण्यास पन्नास वर्षांपूर्वी सुरवात झाली. त्या वेळीं मधुमक्षिका, अरबी भाषेंतील गोष्टी इत्यादि अत्यंत स्थूल अशा ग्रंथरचनेस सुरवात झाली होती. आता ती भाषा ललितवाङ्मयांत थोडीबहुत स्वतंत्र रीतीने वावरूं शकते. कवि, शाहीर, लोकांची उत्पत्ति बरीच होऊं लागली आहे. त्यांत प्रतिभाशाली कवि थोडे आहेत. नाटकांमध्येहि सात आठशें नाटकें व प्रहसनें झालीं आहेत. राजकीय व सामाजिक नेत्यांनी, राजकीय व सामाजिक विषयांची भर घातली आहे. परंतु शास्त्रीय वाङ्मयाकडे पाहिल्यास फारच निराशा होते. वैद्यकीसारख्या उपयुक्त विषयांवर सर्व तऱ्हेचीं शास्त्रीय व अशास्त्रीय पुस्तकें मिळून तीनशें सव्वातीनशें पुस्तकें आहेत. बाकीच्या शास्त्रीय विषयांवर नानातऱ्हेच्या चोपड्या व ग्रंथ मिळून पांचशें संख्या होईल न होईल इतकेंच. या ग्रंथांमध्ये प्रतिभाशाली असे ग्रंथ फारच थोडे आहेत. मराठी भाषेंत शास्त्रीय ग्रंथ कां प्रसिद्ध झाले नाहीत, याचीं कारणें इतिहासप्रसिद्ध आहेत, व आपल्या सर्वांच्या परिचयाचीं आहेत. कांहीका असेना, आम्हांला सध्याची परिस्थिति कशी बदलावी हें पहावयाचें आहे. मातृभाषेच्या स्वतंत्र व विस्तीर्ण छायेखाली होणारी अबाधित व तेजस्वी अशी वाढ आमची झाली नाही हें खास. आमचा एखादा गांववाला किंवा नातेवाईक एडिसन्सारखा जगाला उपयोगी पडला आहे, असा कोणत्याहि मराठी भाषा बोलणाऱ्या माणसाला गर्व वाटत नाही. खरें पाहिलें तर, आम्हांला इंग्रजी भाषेविषयी द्वेष का वाटतो! परंतु ती भाषा आम्हांस आमची भाषा म्हणून स्वीकारणें इष्ट व व्यवहार्य नाही म्हणूनच आम्ही इतका अट्टाहास करतों. स्वतंत्रतेच्या अमदानींत केवळ कुतूहल म्हणून शिकली जाणारी इंग्रजी भाषा, आम्हांस सध्या व्यवहारास आवश्यक म्हणून शिकावी लागत आहे; व आमची मराठी भाषा स्वयंसिद्ध होऊन व्यवहारांत मार्गदर्शक होईपर्यंत शिकावी लागणार

आहे. मातृभाषा सुटत नाही, इंग्रजी शिकल्याशिवाय गत्यंतर नाही, अशा वेळेस मराठीमध्ये शास्त्रीय ग्रंथरचना करण्याची प्रवृत्ति कशी होणार? शास्त्रीय ग्रंथ खपत नसतात म्हणून त्यांच्या किंमती ज्यास्त ठेवाव्या लागतात. परवा भारतीय ज्योतिः-शास्त्रावर रा. दसरी यांनी लिहिलेल्या १२४ पानांच्या पुस्तकाची किंमत पांच रुपये आहे. अगोदरच सर्वसाधारण शिक्षण कमी; त्यांत स्वतंत्र उद्योगशीलता आणखी कमी, व ज्ञानार्जनाकडे प्रवृत्ति त्याहूनहि कमी; मग एखाद्या विशिष्ट ग्रंथाचा खप व्हावा कसा? अशी परिस्थिति पाहून, कित्येक ग्रंथकार नाउमेद होतात. तेव्हा सर्वसाधारण जनतेमध्ये शिक्षणप्रसार ज्यास्त होऊन, लोकांची प्रवृत्ति शास्त्रीय ज्ञानाचा व्यवहाराकडे ज्यास्त ज्यास्त उपयोग करण्याकडे व्हावयास पाहिजे.

ज्या शास्त्रीय ज्ञानासंबंधाने ग्रंथरचना मराठी भाषेंत नाही, असें वर म्हटलें आहे, तें शास्त्रीय ज्ञान म्हणजे काय व आतां पुढे होणाऱ्या शास्त्रीय ग्रंथांच्या विषयांची व्याप्ति काय आहे हें आपणांस पहावयास पाहिजे. शास्त्रीय ज्ञान म्हणजे एखाद्या गोष्टीचें आपणांस होऊं शकणारें संपूर्ण ज्ञान. सृष्टींतील घडून येणारी गोष्ट व घडामोड यांचा तर्कबुद्धीने आपण एकमेकांशीं संबंध जुळवूं लागलों कीं आपणांस शास्त्रीयता येते. त्यापासून निष्कर्ष निघतात. हे निष्कर्ष प्रामाणिक व सत्यबुद्धीस अनुसरून असतात. हे निष्कर्ष म्हणजे शास्त्रीय ज्ञान होय. असल्या प्रकारच्या सजातीय निष्कर्षांचें एके ठिकाणीं ग्रथन केलें की, त्यांमधून शास्त्रोत्पत्ति होते. असल्या शास्त्रांमध्ये संपूर्णता असावी. त्या त्या विषयांसंबंधी सर्व ज्ञान त्यांमध्ये असावें. तें ज्ञान दुर्बोध व संशयास्पद असूं नये. ज्या मूलतत्त्वास अनुसरून, सृष्टींतील गोष्टींचें निरीक्षण करून निष्कर्ष काढलेले असतात, तीं तत्त्वें सरळ व अबाधित असावींत. ज्ञानाची रचना पद्धतशीर असावी. ही रचना निरनिराळ्या शास्त्रांस वेगवेगळी असूं शकेल. जी पद्धत एकदा स्वीकारली ती शेवटपर्यंत कायम असावी. शास्त्र म्हणजे एकसारख्या पद्धतींवर रचिलेल्या सजातीय व सुबोध ज्ञानाची इमारत होय. शास्त्राचें ध्येय हें सृष्टींतील घडामोडी मनाच्या दरवाजापाशीं नेऊन ठेवणें हें असतें. त्यांवर उभारलेल्या कल्पना, निष्कर्ष, सिद्धांत, पद्धति व रचनावैशिष्ट्य हे आपल्या मनाचे व्यापार असून त्यांचा निसर्गाशीं कांहीच संबंध नसतो. आमचे निष्कर्ष व सिद्धांत यांचा निसर्गाशीं समरसतेचा संबंध जुळणें यांस शास्त्रीय सत्य असें म्हणतात. अशा प्रकारचें शास्त्रीय सत्य म्हणजेच तेवढें सत्य असा माझा म्हणण्याचा उद्देश नाही. परंतु शास्त्र हें सत्याचें परीक्षण करण्यास समर्थ असावें हें मात्र खरें.

पूर्णत्वास पोहोंचण्याचा मोक्षकाल मानवजातीस लाभूं शकणार नाही. पूर्णत्व हें क्षितिजाप्रमाणे दूर दूर पळत असतें. परंतु नवीन नवीन शोधांनी आपलें ज्ञानभाण्डार वृद्धिंगत होत असतें; व पूर्णत्वप्राप्तीची आशा ही शास्त्रीय शोध लावणारी चिच्छक्ति मात्र होते.

शास्त्राची वाढ म्हणजे मनुष्यजातीची वाढ नव्हे. मनुष्यजात ही उत्तरोत्तर

एकावर एक थर रचिले जाऊन वृद्धिंगत होत आली आहे. तशी शास्त्रांची वृद्धि नाही. सध्याचे काळीं प्रचलित असलेलें शास्त्र, पुढे कदाचित् एकदम निकालांत निघेल, व अशाच तऱ्हेचें जुनें एखादें शास्त्र उपयोगी म्हणून पुनः त्याचें पुनरुज्जीवन केलें जाईल.

श्रमविभागाच्या तत्वांवर शास्त्राची उभारणी आपोआप होते. आपल्या मानवांच्या आकुंचित बुद्धिमत्तेमुळे, निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांनी अभ्यासिलेल्या शास्त्रसमुद्राच्या स्वतंत्र शाखा बनतात.

शास्त्राची वाढ, मनुष्यजातीच्या उपजत दर्शनीयाकांक्षेच्या विकृतीने द्रवली जाते. सत्यान्वेषणबुद्धि कमी होते. अनुकरणशीलता वाढते. व या अनुकरणाच्या कैफांत आपण सत्य विसरतों. तेव्हा होतकरू तरुण शास्त्रज्ञांनी, देखाव्याकडे व अनुकरणाकडे लक्ष न पुरवितां, अन्तःकरणांतील सत्यानुगामी सूचनेनुरूप वागावयास पाहिजे.

एकंदरींत शास्त्रें दोन प्रकारचीं असतात. एक प्रत्यक्ष गोष्टींचा संबंध जुळवून त्यापासून सिद्धांताची आकृति बनवितें व दुसरें गृहीत धरलेल्या सिद्धांतावरून एखाद्या गोष्टीविषयीं निष्कर्ष काढतें. पहिल्या प्रकारच्या शास्त्रांचा विस्तार खूप आहे. एकास सिद्धांतदर्शक व दुसऱ्यास सिद्धांतानुसारी असें म्हणतात. दुसऱ्या शास्त्रांत, गणित व तत्वज्ञान यांचा समावेश होतो. व त्यामध्ये पाया कल्पनेवर रचिलेला असतो. पहिल्याची पद्धति व्यतिरेक आहे. व दुसऱ्याची अन्वय आहे. व्यतिरेकशास्त्रांचें ज्ञान यांस खरें ज्ञान व अन्वयज्ञानास अपेक्षणीय ज्ञान असें म्हटल्यास वावगें होणार नाही. व्यतिरेकाशिवाय अन्वयज्ञान मिळूं शकत नाही. मूळ व्यतिरेक व मग अन्वय.

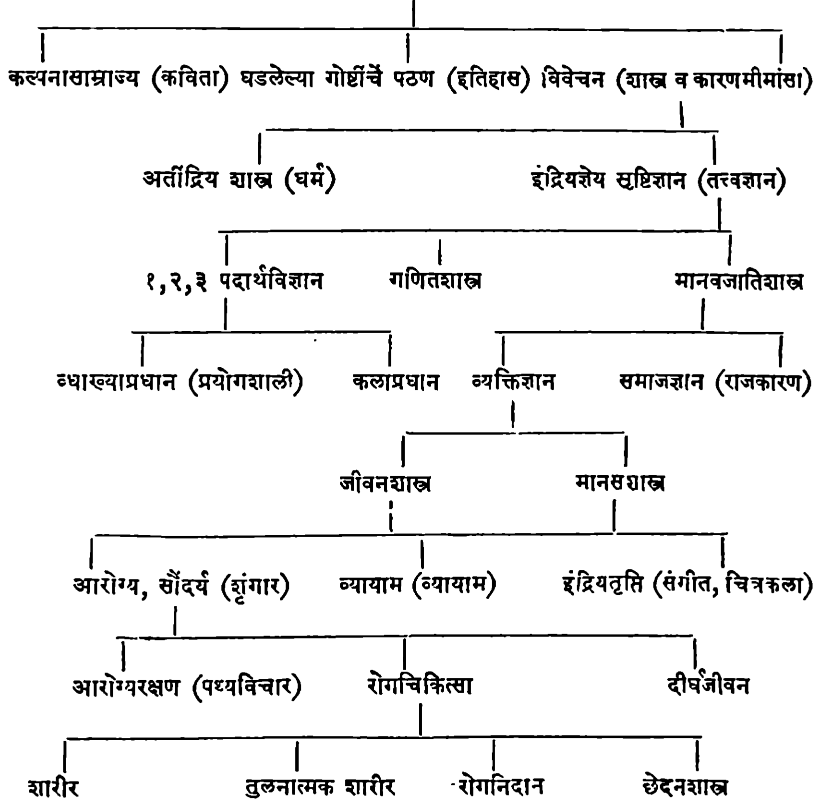
या प्रकारच्या शास्त्रांकडे मानवजातीची प्रवृत्ति कशी होत गेली, या संबंधीचा शाखाविस्तार विचार करण्याजोगा आहे. हा शाखाविस्तार फ्रान्सिस बेकन् नामक आंग्लपंडिताच्या मताप्रमाणे दिलेला आहे. त्यावरून असें दिसतें की, मनाच्या मुख्य तीन कार्यशक्ति आहेत. एक कल्पना करण्याची, दुसरी स्मरणशक्ति व तिसरी शोधकशक्ति. या तिघांचा एकमेकांशीं जरी संबंध नेहेमी असतो, तरी प्रामुख्येंकरून त्या त्या शक्तीपासून इतर शक्तींची थोडी मदत घेऊन निरनिराळे विषय उत्पन्न होतात.[१]

पुढील वर्गीकरणावरून आपणांस कदाचित् असें वाटेल की शास्त्रांचा एकमेकांशीं संबंध नाही, परंतु हें वर्गीकरण कृत्रिम आहे. भिन्न शास्त्रोत्पत्तीच्या विविध कल्पना, या एकमेकांशीं निगडित झालेल्या असतात. उदाहरणार्थ जीवनशास्त्र व मानसशास्त्र. या दोहोंचा एकमेकांशीं अत्यंत संबंध आहे. एका शास्त्राच्या रचनेचा व कल्पनापद्धतीचा किंवा परिणामाचा दुसऱ्या शास्त्रांवर ठसा उमटतोच. तत्वज्ञान या शास्त्रापोटीं

१ पान १५३ पहा.

बहुतेक सर्व शास्त्रें येतात. गणित मात्र सर्व शास्त्रांच्या आधारावर अवलंबून असतें. सर्व शास्त्रांचा असा एकमेकांशीं निगडित संबंध असल्यामुळे, शास्त्राभ्यास करतांना आपल्यास इष्ट असलेल्या मर्यादेचा प्रांत आंखून घेणें इष्ट असतें. असलीं सर्व वैयक्तिक शास्त्रें, अध्ययनाच्या विश्वविद्यालयामध्ये शिकविलीं जावींत. सर्व प्रकारच्या शास्त्रांच्या ज्ञानाचें केन्द्रीकरण करून, त्यांचा अभ्यास करण्यास सुलभता उत्पन्न करणें हें विश्व-विद्यालयाचें ध्येय असावें.

बुद्धीची कार्यशक्ति

या सर्व शास्त्रांचें ज्ञान एकमेकांस देण्याकडे भाषेचा उपयोग होत असतो. या निसर्गशास्त्रीय सिद्धांतांस अनुसरून आपल्या उद्योगधंद्याची वृद्धि होत असते. एका विशिष्ट धंद्यास नेहमी एकाहून अधिक अशा शास्त्रांच्या मूलभूत व विशिष्ट अशा ज्ञानाची आवश्यकता असते. उद्योगधंदे यशस्वी होण्यास या शास्त्रांचें समाजास संपूर्ण ज्ञान पाहिजे. ज्ञानाच्या अभावीं अपयश आल्याशिवाय राहणार नाही. उद्योगधंद्याचे

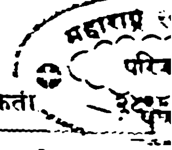
अनुक्रमणिका

शास्त्रांत ज्ञानप्रधान शास्त्राचें योग्य मिश्रण झालेलें असतें. व त्या मिश्रणाचा उपयोग होऊन तयार झालेला माल लोकांच्या पूर्ण विश्वासास पात्र कसा होईल याविषयी प्रयत्न केला जात असतो. उत्पन्न झालेल्या कोणत्याहि मालांत यत्किंचित्हि फरक असतां उपयोगी नाही. लहान मुलाने जरी तो माल विकत नेला तरी त्यांत तो फसतां उपयोगी नाही. शिवाय अशा प्रकारचा सर्वोत्कृष्ट माल सर्व लोकांस विकत घेतां येईल इतका स्वस्त असावा. शिवाय माल तयार करण्यास शक्य तितका कमी खर्च यावा. अशी उद्योगधंद्याची स्थिति प्राप्त होण्यास कसब लागतें. यासंबंधी अमेरिकन लोकांची फारच प्रगति झाली आहे. व या सर्व युक्तींचें नवीन शास्त्र बनत चाललें आहे. त्या शास्त्राचा सध्याच्या पुढारलेल्या काळांत उपयोग करून घेतला पाहिजे.

अशीं धंदेवाईक जीं शास्त्रें आहेत त्यांचें वर्गीकरण निराळ्या तत्त्वांवर केलें पाहिजे. प्रत्येक राष्ट्रास पुढारलेल्या युगांतील लागणाऱ्या आवश्यक वस्तु स्वतंत्र रीतीने बनविण्याइतकें ज्ञान पाहिजे. व राष्ट्रांतील लोकांची मनःस्थिति अशी असावी की, बिकट कालीं त्यांना ज्या वस्तूंकरिता परराष्ट्रांवर अवलंबून रहावें लागणार, त्या वस्तू शोधकतेने स्वतःच बनवितां याव्यात. या दुसऱ्या वर्गांतील जिन्नस आम्हीं इतर राष्ट्रांकडून विकत घेतले तरी चिंता नाही. परंतु जीवनाला आवश्यक असे धंदे मात्र दुसऱ्याच्या ताब्यांत असूं नयेत.

ज्ञानप्रधान शास्त्रांचा उगम मनुष्यप्राण्याने आपापल्या धंद्यांत ज्यास्त ज्यास्त यशस्वी होण्यासाठी निसर्गाचे नियम जाणण्याचे प्रयत्नांमध्ये झाला आहे. उद्योग-धंद्यांकरिताच शास्त्रें शिकावयाचीं असें मात्र नाही. कारण असें आकुंचित ध्येय पुढे ठेवल्यास खरी प्रगति होणार नाही. शिवाय ज्याप्रमाणे प्रकाशाच्या उपयोगापेक्षा त्याचें दर्शन हें सुंदर असतें, त्याप्रमाणे निसर्गांतील गोष्टींचें उपयुक्ततेपुरतेंच ज्ञान मिळ-विण्यापेक्षा, केवळ जिज्ञासाप्रेरित होऊन ज्ञान मिळविणें हें उदात्त व सुंदर होय. दोनहि प्रकारांनी निसर्गाकडे पाहणारे शास्त्रज्ञ पाहिजेत.

शास्त्रांचें जिज्ञासेने अध्ययन करणाऱ्यांच्या जुन्या व नवीन शोधांचा नवीन उपयोग करून, त्याच्या साहाय्याने उद्योगधंदे प्रगतिशील बनतात. खरें पाहूं गेलें तर उद्योगधंद्याच्या वा आपल्या सभोंवारच्या वस्तूंकडे पाहून लक्ष्य वेधल्यामुळे शास्त्रांची उत्पत्ति झाली. शास्त्रांच्या उत्पत्तीमुळे उद्योगधंद्यांस नवीन वळण मिळालें. रसायन-शास्त्राच्या उत्पत्तीच्या अगोदर, मदिरा गाळणें, रंग तयार करणें या कला होत्या. परंतु रसायनशास्त्राच्या वाढीमुळे या धंद्यांत विलक्षण वाढ व अचूकपणा आला आहे. धातू शोधणें, पोलाद बनविणें, दगडी कोळशाचें पृथक्करण करून निरनिराळे पदार्थ काढणें इत्यादि धंदे फारच जोराने चालू लागले आहेत. पदार्थविज्ञानाच्या व्यवहार्य ज्ञानापासून, तारायंत्र, ध्वनिवाहक तारायंत्र, बिनतारी संदेशवाहक, विद्युत्प्रेरक, गतिकें, विमानें इत्यादि उद्योग झाले. भूगर्भशास्त्रांपासून दगडी कोळसे व धातू यांचा शोध घेतां येऊं लागला. समुद्रविज्ञानापासून मासे वगैरेविषयी ज्ञान मिळूं लागलें. व वायु-

शास्त्रामुळे लोकांचा जीव, हवामानांतील फेरबदल सांगतां आल्यामुळे, बचावतां येऊं लागला.

गेल्या शतकामध्ये कांहीं शोधांमुळे एकदम विलक्षण शास्त्रीय क्रांति घडून आली आहे. आगगाड्या, आगबोटी, विद्युत्संदेशवाहक, ध्वनिवाहक, आगकाड्या, वाफेचे दिवे, विजेचे दिवे, प्रकाशलेखन, ध्वनिलेखन, क्ष किरणें, प्रकाशपृथक्करण, गुंगीचीं औषधें व जंतुमारक औषधें, या नवीन युगांतील गोष्टींनी आपल्या जीवनांत क्रांति घडवून आणली आहे. याच्या पूर्वी सात महत्त्वाच्या शोधांनी क्रांति घडवून आणली होती. त्या गोष्टी म्हणजे दुर्बीण, छापखाना, होकायंत्र, गणितसंख्या, लिपि, वाफ व वायुभारदर्शक या होत.

कोणत्याहि राष्ट्रांस त्यांतील व्यक्तींच्या योग्यतेबरहुकूम किंमत मिळत असते. त्यांतील व्यक्ति जर ज्ञाननिष्ट असतील, तर त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग होऊन, राष्ट्राची अभिवृद्धि होते. कार्ल पिअरसन् याने आपला अनुभव देतांना असें म्हटलें आहे की, “ मी आज सोळा वर्षें स्थापत्यशास्त्र शिकवीत आहें. जे माझे विद्यार्थी घोकंपट्टी करून व व्यवहारानुरूप गोष्टी व मुद्दे यांजकडे केवळ लक्ष पुरवितात ते कधीहि पुढे आले नाहीत. परंतु जे विद्यार्थी पद्धत, प्रमाण वगैरे तर्कशास्त्रावर लक्ष पुरवितात, व स्वतःच्या निरीक्षणशक्तीच्या वृद्धीकरिता इतर ह्या शास्त्रांचा अभ्यास केला आहे, तेच पुढे आलेले दिसून येतात. कारण त्यांच्यामध्ये शोधकबुद्धि व परिस्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यांवर तोड काढण्याची शक्ति वृद्धिंगत झालेली असते.” असल्या लोकांना कोणत्याहि आपत्तीमध्ये बुद्धीचा उपयोग करणें याची शिस्त लागलेली असते. खरें पाहूं गेलें तर शिक्षणाची फलश्रुति, तरळ डोक्यांच्या लोकोत्पत्तीमध्ये व्हावी. समयसूचकता व हरकामीपणा ही स्वभावाचीं जोडगोळी सुशिक्षितांमध्ये असावी. शिवाय समाजामध्ये शास्त्रीय दृष्टीची वाण असूं नये. शास्त्रीय मनुष्य हा ज्ञानाचा भक्त असतो. शास्त्रीय मनुष्य व कवि यांचें क्षेत्र भिन्न असलें तरी, दोघेहि सृष्टीच्या नियमांचा व्यवहारांत उपयोग करून घेण्याकडे लक्ष पुरवीत नसून सभोवारच्या गोष्टींमधून सत्यसंशोधनाचें कार्य करीत असतात. शास्त्रीय मनुष्य हा निसर्गाच्या सुगमतेकडे व नियमांकडे लक्ष पुरवीत असतो. निसर्गाच्या शक्तीवर मजा मारण्यापेक्षा निसर्गाचें ज्ञान मिळविण्याकडे त्याचें लक्ष असतें.

प्राण्याच्या तीन प्रकारच्या बुद्धि असतातः व्यवहारी, भावनाप्रधान व ज्ञानप्रधान. या तिघांचीं स्थानें हस्त, हृदय, मस्तक हीं होत. तीनही आपापल्या परीनें उपयुक्त व आदरणीय आहेत; विशेषतः तीनही ज्या वेळेस एकमेकांशीं सहकारिता करतात. त्या वेळेस त्यांची उपयुक्तता वाढते. परंतु हें सहकार्य घडून येणें इतकें अशक्य आहे की एका कोणात्या तरी गुणाची बेसुमार वाढ झालेली असते. ज्ञानप्रधान शास्त्रीय दृष्टीचें उदाहरण उपनिषदांमध्ये दिलेलें आहे. श्वेतकेतु हा २४ वर्षे एका गुरूपाशीं शिकला. परंतु ही ज्ञानप्रधान शास्त्रीय दृष्टि त्याची न झाल्याकारणाने त्यास

आपल्या पित्याच्या प्रश्नाचें उत्तर देतां येईना. "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेश इति." "ज्याच्या योगाने अश्रुत श्रुत होतें, ज्याची कल्पना नसते त्याची कल्पना येते, व जें आपल्याला अवगत नसतें तें अवगत होतें, त्याची चौकशी केली आहेस काय. मातीच्या भांड्यावरून सर्व मृत्तिकेचे गुण कळतात. लोखंडाच्या गोळ्यावरून लोखंडाचे गुणधर्म कळतात, व नखकर्तनीवरून ज्या काश्याची ती बनविली असते त्याची कल्पना येते. भांडें, गोळा व नखकर्तनी हीं नांवें, विकृति, असून, त्यांचीं मूलतत्त्वें एकच आहेत." त्यावर मुलगा उत्तर करतो. "हें बोवा, आमच्या गुरुजींनी शिकविलें नाहीं. त्यांना याचें ज्ञान आहे किंवा नाहीं हें मला माहीत नाहीं. तुम्ही मला शिकवा." मग त्याच्या पित्याने स्वप्नाचें, उंबराचें व पाण्यांत मीठ टाकून त्याच्या निरीक्षणावरून निष्कर्ष काढावयाचे कसे तें शिकविलें. गुरूच्या घरीं ही ज्ञानप्रधान शास्त्रीय दृष्टि त्याला मिळाली नाहीं म्हणून श्वेतकेतु उद्दाम झाला होता. परंतु खरी शास्त्रीय दृष्टि मिळाल्यानंतर त्याचें समाधान होऊन, स्वभावांत फरक पडला.

व्यवहारी व भावना प्रधान बुद्धींना उपजत अस्तित्व असल्यामुळे त्यांच्या लाभार्थ फारसे परिश्रम करावे लागत नाहीत. शास्त्रीय दृष्टिच मिळणें कठीण आहे. व ती नसेल तर तिजवर अवलंबून असणारी व्यवहारी दृष्टि लंगडी पडते. व भावनाप्रधानता वाढते. या तिघांचा सत्त्व, रज, तम यांच्यासारखा संबंध आहे. ज्ञानप्रधान दृष्टि सत्त्वगुणी, व्यवहारी रजोगुणी, भावनाप्रधान तमोगुणी आहे. सत्त्वरजाचा पूर्ण मिलाफ हा लोकोत्तर कार्यें करीत असतो. परंतु आमची सत्त्वरजोबुद्धि शिथिल होऊन भावनाप्रधान तमोगुणाचें साम्राज्य चालू आहे. विश्वव्यापी जीवनकलहांत दया व माया याला थारा नसल्यामुळे जो जगण्याचा प्रयत्न करील तेवढाच जगेल, इतर मरतील असा नियम आहे. महाराष्ट्र ज्या हिंदुस्थानाचा भाग आहे, तो देश सध्या केवळ भावनाप्रधान असल्यामुळें, जीवनकलहाच्या न्यायाने त्यांतील आम्हीं प्रयत्न न केल्यास पृथ्वीच्या पाठीवरून नाहींसे होणार आहोंत.

या अफाट देशांतील निरनिराळ्या सजातीय समाजांनी एकसमयावच्छेदेंकरून प्रयत्नास सुरवात करावी. निरनिराळ्या प्रमुख भाषांतून अशा तऱ्हेच्या लोकांस शास्त्रीय दृष्टि देण्याचें ध्येय पुढे ठेऊन प्रयत्न सुरू करावेत. हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या नंबरच्या आमच्या मराठी भाषेंतूनहि तसे प्रयत्न सुरू झाले पाहिजेत. शास्त्रीय व उद्योगधंद्यांचीं मासिक पुस्तकें लोकप्रिय होऊन, त्यांचा खप वाढविला पाहिजे. व या सर्व मासिकांच्या ध्येयामध्ये एकात्मता असावी. भिन्न भिन्न विषयांचीं मासिकें व पुस्तकें यांनी आपापल्या विषयाबाबत हळूहळू जनतेची शास्त्रीय दृष्टि बनविली पाहिजे. केवळ सत्यान्वेषणाचे मिषाखाली, लोकांच्या चटोर बुद्धीस अनुसरणारे विषय लिहून, जनतेच्या बुद्धीचें मातेरें होतें. कोणत्याहि शास्त्रीय मासिकाचें ध्येय सहेतुक असावें. व त्या त्या मासिकाने आपापल्या मर्यादेंत बीजात्मक असणाऱ्या ज्ञानदृष्टीस खत घालून

वाढीस लावावें. शास्त्रीय दृष्टीची अभिरुचि उत्पन्न करणें हें जीवनास आवश्यक आहे.

या वरील स्तुत्य कार्यांत येणाऱ्या अडचणी मोठया आहेत. पहिली जनतेची शास्त्रीय कल नसल्यामुळे असणारी तटस्थता. ही अडचण वारंवार प्रयत्न केल्यावर नष्ट होणार आहे. दुसरी दारिद्र्याची. उदयोन्मुख राष्ट्रांस लोकोत्तर प्रयत्न करावा लागत असतो. पैशाचे अभावीं सर्व बेत फसतात हें खरें, परंतु आपण निराश होतां कामा नये. प्रयत्न चिकाटीचा व ध्येयानुसारी आहे असें जनतेस वाटल्यावरोबर द्रव्याचा पाऊस पडेल. जर्मनींत कौंट झेपेलिनचा पूर्वेतिहास हेंच सांगतो. दीर्घोद्योग व धैर्य हीं आमच्या स्वाधीन आहेत. त्यांचा पूर्ण उपयोग करून घ्यावयास कांहीं दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पहावयास नको. महायुद्धानंतरचा शत्रुसैन्याने आक्रमिलेला जर्मनी, व आताचा पुनः जगाच्या स्पर्धाक्षेत्रांत पाऊल ठेवूं पाहणारा जर्मनी, या दोहोंमधील इतिहास धैर्य, ध्येयनिष्ठता व दीर्घोद्योग एवढ्याच सुवर्णाक्षरांनी लिहिला आहे. तिसरी अडचण आनुषंगिक आहे. ती म्हणजे मराठी छापणें ज्यास्त सुलभ नाही हें होय. मराठीचे खिळे जुळविण्यांत फार वेळ जातो. खिळ्यांची संख्या बेसुमार आहे. व त्यामुळे मराठीमध्ये ग्रंथ छापण्याचें काम फारच खर्चाचें आहे. हा लिपीचा दोष आहे. छापण्यांत आढळून येणारे बालबोध लिपीचे दोष, लिपीच्या इतर गुणांच्या मानाने कांहींच नाहीत. भाषेतील उच्चारांची विविधता दाखविण्यास जवळ भरपूर वर्णसामुग्री असावी लागते. जितके उच्चार तितकीं प्रतीकें असावीत. असा कोणताहि उच्चार असूं नये की तो कोणत्याना कोणत्या तरी खुणेने दाखविला जात नाही. आमच्या भाषेंत जे दोष नाहीत ते इंग्रजी भाषेंत कितीतरी आहेत. एका उच्चाराकरता तीन तीन प्रतीकें आहेत. शिवाय ध्, फ्, थ्, श् या वर्णांत अपूर्णता दिसून येते, कारण त्यांना तयार करण्याचे कामीं ‘ एच् ’ या वर्णाचें साहाय्य घ्यावें लागतें. उच्चारांची व वर्णांची संमतिच नसते. कांहीं वर्ण उच्चारले जात नाहीत. असा रोमन लिपि व इंग्रजी भाषा या बाबत विसंगतपणा आहे. प्रो. मॅक्स मुल्लर यांनी आमच्या व रोमन लिपीचा तुलनात्मक विचार करून आमची लिपि ज्यास्त शास्त्रीय आहे असें म्हटलें आहे. रोमन लिपीचे अभिमानी आम्हीं रोमन लिपि स्वीकारावी असें म्हणतात. परंतु शास्त्रीय लिपि ही कांहीं अशास्त्रीय लिपींपेक्षा अवजड असते, हें लक्ष्यांत ठेऊन आपली लिपि आपण सोडूं नये. परंतु तिची शास्त्रीयता कायम ठेऊन तिच्यांत छापण्याचे दृष्टीने सुधारणा घडवून आणावी.

एकंदरीत पाहिल्यास शास्त्रीय ग्रंथांस मराठी भाषेंत आणल्याशिवाय, अडीच कोटि लोकांमध्ये सध्या अनिर्वाह असलेली शास्त्रीय दृष्टि येणार नाही. भाषेमध्ये सदासर्वदा आवश्यक असणारे ग्रंथ असल्याशिवाय, ती भाषा जिवंत राहणार नाही. व शास्त्रीयता व व्यवहारी उद्योगधंदे यांशिवाय मानवी जीवनास व संस्कृतिजीवनास दुसरें आवश्यक असें काय आहे ?

अभिप्राय

मोहित्यांची मंजुळा –(लेखक–रामतनय, प्रकाशक–सी. वा. फडणीस, बी. ए., आर्यसंस्कृति-मुद्रणालय, टिळक रस्ता, पुणें. किंमत २ रुपये.)

ही एक सामाजिक कादंबरी असून हिच्यांत खेड्यांतील सर्व प्रकारच्या चवळळींचीं वस्तुस्थितिनिदर्शक चित्रें सुबोध रीतीनें, तशींच हृदयंगम अशीं रंगविलेलीं दिसतील. आतापर्यंतचे बहुतेक कादंबरीकार शहरांतील साधारण मध्यम स्थितीच्या किंवा त्याहून वरच्या दर्जाच्या समाजाची राहाणी वर्णन करीत आलेले आहेत. त्यामुळे केवळ नगरवासी पांढरपेशांचा जीवनक्रम, त्यांचीं सुखदुःखें व त्यांचे विचार यांसंबंधीच माहिती वाचकांस होत असे. याचें बहुंशीं कारण, कादंबरी लिहिण्यालायक सुशिक्षित माणसाला खेड्यांतील परिस्थिति कळलेली नसते व ती कळून घेऊन तो आपला कादंबरीविषय करण्याचीहि त्याला इच्छा होत नाही. मग खेड्यांत समाजनिरीक्षणासाठी मुद्दाम जाऊन राहण्याची कल्पना मनांत येणें फार दूर राहिलें! आधुनिक लेखकांच्या ठिकाणीं या कारणानें बहुजनसमाजाविषयींचें गाढ अज्ञान दृष्टीस पडतें व त्याचा ठसा सर्व वाङ्मयावरहि उठलेला दिसतो. असो.

प्रस्तुत कादंबरीकारानें अनेक वर्षें खेड्यांतील परिस्थितीचें प्रत्यक्ष सूक्ष्म निरीक्षण केलें असल्यानें, ती या ३८६ पृष्ठांच्या कादंबरींत हुबेहूब वर्णन करण्याचें मोठमोठ्या नांवाजलेल्या लेखकांनाहि न साधणारें अवघड काम सफाईनें उरकलें आहे. मागच्या ५।७ वर्षांपूर्वी जिनें सातारा, सोलापूर, ठाणें वगैरे मराठी जिल्ह्यांतून मोठा धुमाकूळ माजवून खेड्यांतील ब्राह्मणवर्गाला सळो कीं पळो करून सोडिलें होतें, व जिची झळ पुण्यासारख्या शहरालाहि लागल्याशिवाय राहिली नाही, त्या सत्यशोधकी चळवळीच्या भोंवती या कादंबरींतील कथासूत्र गुंडाळलेलें असून, ही समाजविघातक चळवळ किंवा अर्धवट, अडाणी आणि अत्यंत बेजबाबदार अशा ब्राह्मणेतरांचें बंड आमूलाग्र समजून येण्यास त्याचा चांगला उपयोग होईल, यांत शंका नाहीं. केवळ द्वेषावर उभारलेली कोणतीहि चळवळ कशी फार काळ टिकत नाहीं तर उलट 'कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ' याप्रमाणे तिचा दुष्ट परिणाम समाजाला फार भोंवतो याचें सत्य आणि सर्वानुभूत उदाहरण या पुस्तकांत आढळेल व तें समाजहितचिंतकांस फार उपयुक्त होईल. आता प्रत्यक्ष कथाविषय आणि त्यांतील पात्रें यांकडे वळूं.

कथेंतील प्रमुख नायिका मंजुळा. ही मोहिते या उच्च घरंदाज कुलांतील असून स्नेहपूर संस्थानांतील एक वरिष्ठ अधिकारी बॅ. मामासाहेब यांच्याजवळ भवानीपुरास तिचें इंग्रजी पांच यत्तांपर्यंत शिक्षण झालें होतें. यशवंतराव आणि विसाजीराव हे दोघे अंडर-ग्रॅज्युएट तरुणहि तिच्या वेळीं मामासाहेबांच्या घरीं शिकण्यास असत. यशवंतराव समतोल विचाराचा, विवेकी व सुशील असून विसाजीराव वराच उथळ, अविचारी, पण निष्कपटी असे. वडील वारल्यामुळे मंजुळा घरीं खडकपुरास आईकडे आली व तेव्हांपासून तिच्यावर संकटपरंपरा ओढवत गेली. तिचें लग्न विसाजीरावाशीं

व्हावें असा मामासाहेबांचा हेतु व त्यास या दोघांची पूर्ण अनुकूलता, एवढेंच नव्हे तर वचनबद्धता. पण पुढे विसाजीराव सत्यशोधकी चळवळींत आणि एका अनौरस सुंदर तरुणीच्या पाशांत सांपडून त्यांचें मंजुळेकडील लक्ष कमी झालें. वडिलांच्या कर्ज-बाजारीपणामुळे मंजुळेच्या आईला तिचें लग्न तिच्या मनाविरुद्ध मानाजीराव पाटील या सत्यशोधकी चळवळींत शिरलेल्या एका श्रीमंत बिजवराशीं लावावें लागलें; पण लग्नांत बराच गोंधळ उडून वरातीच्या प्रसंगीं नवरदेव बरेच दुखावले व लगेच वारले. यानंतर विधवा मंजुळेने समाजकार्यास सर्वस्वी वाहून घेऊन एक नमुनेदार वसाहत केली व आपलें आयुष्य समाजसेवेंत व सदाचारांत ती घालवूं लागली. विसाजीरावास सत्यशोधक समाजाचा वीट येऊन त्याचें लक्ष पुन्हा मंजुळेकडे आद-राने वळलें. तथापि मंजुळा विधवा व संन्यस्तवृत्तीची तेव्हा ती दुष्प्राप्य असें समजून त्यानेहि समाजसेवेंतच आयुष्य कंठण्याचें ठरविलें. पण नंतर एका वारकरी साधूने पुनर्विवाहाविषयी तिचें मन वळविलें व तिलाहि लग्न केल्याने जास्त समाजकार्य करितां येईल असें आढळून आलें; तेव्हा मंजुळा–विसाजीराव यांचें लग्न लागलें. या आनं-दाच्या प्रसंगीं, वारकरी संप्रदायांत कांहीं फरक करून अभिनव-पताका-पंथ या नांवाचा आधुनिक परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी स्त्रीपुरुषांचा समाजसेवेचा नवा पंथ निघाला. अस्पृश्यतानिवारण, बालविवाहनिर्बंध, पुनर्विवाहोत्तेजन, शिक्षणप्रसार, मद्यपानबंदी, खादी-चरखा वगैरे सामाजिक सुधारणांचा कार्यक्रम या नवसंप्रदायाने चालवयाचा असे. पंथांतील प्रत्येक स्त्रीजवळ स्वसंरक्षणार्थ एक सुरी असावी असें मंजुळेच्या अनुभविक सूचनेवरून ठरविण्यांत आलें. याप्रमाणे ग्रामसंघटनेला धरून लिहिलेल्या या कादंबरीचा शेवट दाखविला आहे.

कादंबरींतील सैतानपात्र (व्हिलन) पंढेराव नांवाचा एक रक्षापुत्र आहे. त्याचा डोळा मंजुळेवर शेवटपर्यंत होता व आपली कामना सिद्धीस नेण्यासाठी त्याने तिच्यावर अनेक संकटें आणलीं. सत्यशोधकांचा हा तमासगीर होता. याने मानाजी-रावाशीं संगनमत करून विसापूरसारख्या सुंदर व सुखी गांवाचा नास करून सोडला. मानाजीराव हा दोन नंबरचा सैतान. त्याचा शेवट फार करुणास्पद झाला. या दोन सैतानांची हस्तक पंढेरावाची आई–वेश्यावजा रखेली. टपालांतून पत्रें फोडून दुसरीं बनावट त्या जागीं घालणें; पठाणांचा धाक घालणें: पैशाची लालूच दाखविणें; आगी लावणें; मोटारींतून पळविणें वगैरे छळणुकीचे प्रकार या सैतानांनी केलेले दिसतात. ते बहुतेक वाचकांच्या सरावाचे असतील. तथापि ते योग्य वेळीं व योग्य स्थळीं पुढे आणण्यांत कादंबरीकाराची कुशलता दिसून येते.

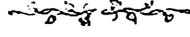
खेडेगांवचें सुंदर वर्णन करण्यांत लेखक हातखंडा दिसतो. प्रकरण ३ रें ते ५ वें यांत विसापुर गांवची रचना, रहाणी, व त्यांतील प्रमुख व्यक्ति यांची जी माहिती करून दिली आहे तीवरून वरील विधानाची सत्यता पटेल. तसेंच सत्य-शोधकांचे चाळे, निवडणुकीच्या वेळीं करण्यांत येत असलेली लबाडी, कांही मोठ्या

प्रागतिक पक्षाचा या समाजाकडे असणारा ओढा, सर्वस्वार्थीपणा वगैरे गोष्टी लेखकाने प्रसंगानुसार मोठ्या खुबीने वर्णन केल्या आहेत. त्यावरून त्याचा खेड्यांशीं केवढा परिचय आहे व त्याचें निरीक्षण किती बारीक आहे याची कल्पना येईल.

वारकरीपंथाला सद्यःस्थित्यनुरूप जें वळण दिलें आहे तसेंच वळण खेड्यांतील पांढरपेशा तरुणांना सदाशिवराव या बी. एजी. झालेल्या सुशिक्षित व श्रीमान् तरुणाने घालून देऊन, लोकांना विनाकारण गुंडांपासून जो त्रास होतो त्याला आळा घातला. सुशिक्षित ब्राह्मण तरुणांनी सदाशिवरावाचें उदाहरण घेण्यासारखें आहे. सारांश, खेडीं कशीं सुधरावींत याविषयी थोडेफार योग्य दिग्दर्शन कादंबरीकाराने करून दिलें आहे.

आता या कादंबरींत परीक्षकाला जे कांही दोष वरवर दिसतील त्यांकडे वळूं. प्रथम नायिका मंजुळाच घेऊं. तिचें वय १६ वर्षांचें व शिक्षण इंग्रजी ५ वी पर्यंत. असें असतांना ती स्त्रियांच्या बाबतींत आधुनिक सुधारक दुर्लक्ष करित असतात असा दोष देते. तिचे असे विचार ऐकून त्रिंबाजीरावहि चकित होतो. पुढे दोन वर्षांतच ती एक वसाहत स्थापन करून ती आदर्शभूत करून दाखविते. इतक्या लहान वयांत प्रौढ अनुभवशीर माणसांनाहि न होणारें कार्य ती करिते हें वाचकांस अस्वाभाविक वाटणार आहे. असाच अस्वाभाविक बदल खेड्यांत वाढलेल्या म्हाताऱ्या — पुनर्विवाहाला अनुकूल—शंभुराव मान्यामध्ये आढळतो. वारकरी संप्रदायांत धर्मानंदासारखे गुरु असतील तर समाजहितेच्छूंना समाधानच वाटेल; पण वस्तुस्थिति निराळी आहे. सुभान्याची बायको इतकीं वर्षें पातिव्रत्यधर्माने पवित्र कशी राहूं शकते याचेंहि आश्चर्य वाटेल. असो, हे पात्रांमधील दोष झाले. आता ग्रंथाच्या भाषेकडे कांही पाहूं. भाषा सारखी सोपी व चटकदार आहे यांत शंका नाहीं; वर्णनशैलीहि चांगली आहे. दोषच जर पहावयास लागलों तर अगदींच नाहीत असे नाहीं. उदाहरणार्थ पुढील शब्दप्रयोग पहा :— 'कित्येक ठिकाणीं धप्पकन तव्यावर भाकरी टाकल्याचा आवाज ऐकूं येत होता.' (पा. ५३); [शास्त्रीबुवांनी] 'घरीं येऊन पगडी खुंटीवर ठेविली' (पा. ४२); हे शास्त्री खेड्यांतील व वाळबोध वळणाचे गरीब जोशी असल्याने ते पगडी वापरीतसें वाटत नाही. 'आयत्या पिठावर रांगोळी ओढणारेच होते' (पा.३६). 'कित्येक बायका झुणका-भाकरी केल्यानंतर हातांत तांब्या घेऊन कोठेंतरी पडक्या जागीं बहिर्दिशेस जाऊं लागल्या होत्या' (पा. ५३) हें वर्णन वस्तुस्थितिनिदर्शक असलें तरी देणें योग्य होणार नाही; कारण कांही अशा वस्तुस्थिति झाकूनच ठेवाव्या लागतात. कांहीं ठिकाणच्या गोष्टी आगेमागे झाल्या आहेत. प्रकरण १३ यांतील प्रारंभींचा भाग ७ व्या प्रकरणानंतर व ११ व्याच्या आधी खुलासेवार यावयास पाहिजे होता. कारण त्या जागीं ओझरते उल्लेख फक्त न कळत आलेले आहेत. असो. यांसारखे दोष असले तरी ते किरकोळच मानावे लागतील. एकंदरीत ही कादंबरी आधुनिक काव्यवाङ्मयांत अव्वल दर्जाची ठरण्यास हरकत नाही. चिं. ग. कर्वे

' ग्रंथिक कीं ग्रांथिक ? '

लेखकः—विष्णु हरि निजसुरे.

ग्रंथांतील भाषा इत्यादि अर्थी ' ग्रांथिक ' हा शब्द अपाणिनीय म्हणून अशुद्ध व त्याज्य व ' ग्रंथिक ' हा पाणिनीय म्हणून ' ग्रांथिक ' च्या जागीं वसवि-विण्यास योग्य असें रा. पावशांचें म्हणणें आहे. प्रथम ' ग्रंथिक ' शब्दाचा विचार करूं. हा शब्द गांठेंपिंगळमूळ ह्या अर्थी अमरकोशकाराने दिला आहे. त्यावरील टीकेंत भानुजी दिक्षित त्याची व्युत्पत्ति ' ग्रंथेः प्रतिकृतिः ' (गांठीसारखें) अशी देऊन ' इवे प्रतिकृतौ ' हें पाणिनिसूत्र देतात. क्षीरस्वामीहि हीच व्युत्पत्ति देतात. ग्रंथशब्दा-पासून ते हा शब्द व्युत्पादित नाहीत. दीक्षित, या शब्दाच्या अर्थाबद्दल ' ग्रंथिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे ॥ असा विश्व-(मेदिनी)कोशाचा आधार देतात. या अर्थांपैकी ग्रंथ म्हणजे पुस्तक याचा संबंध फक्त दैवज्ञ म्ह० ज्योतिषी याच्याशीं जोडतां येईल. पण ग्रंथिक म्ह० ग्रंथवान् असा मत्वर्थीय प्रत्ययोत्पन्न अर्थ आपल्यांच्या कोशांतहि दिलेला नाही. तेव्हा रा० पाव-शांनी ' अत इनि ठनौ ' या पाणिनिसूत्राप्रमाणे व्युत्पादिलेला व ग्रंथशब्दापासून झालेला ग्रंथिक शब्दच संस्कृतांत रूढ नाही. जो आहे तो ग्रंथि म्ह० गांठ यापासून ' कन् ' प्रत्यय लागून झालेला आहे. पण चर्चेकरिता ' ग्रंथ ' पासूनहि ग्रंथिक म्ह० ' ग्रंथः अस्याः अस्ति' असा मत्वर्थीयार्थी शब्द करितां येईल ही गोष्ट कबूल करूं. पण तो ' ग्रंथांत उपयोगांत आणण्याची भाषा ' ' किंवा ग्रंथांत साजणारी भाषा ' अशा अर्थी उपयोगांत कसा आणतां येईल ? आणला तर त्याचें अर्थदृष्ट्या पाणिनी-यत्व जाईल. शिवाय तें जर मराठींतहि कट्टरपणें पाळावयाचें म्हटलें तर त्याचें ' ग्रंथिकी' किंवा 'ग्रंथिका' असें जें कांही स्त्रीलिंगी रूप होईल तेंच वापरलें पाहिजे. पण रा० पावशे ग्रंथिक येवढ्यावर खूष. असो.

वास्तविक ' ग्रांथिक ' म्ह० जिच्याजवळ म्ह० जिच्यांत (पुष्कळ) ग्रंथ आहेत असा या शब्दाचा मत्वर्थीय अर्थ नाही व 'मत्वर्थीयाखेरीज ठक्, ठञ् इ० इक आदेश घेणारे प्रत्यय ज्या शब्दांस लागतात त्यांच्या वर्गांतहि ग्रंथ शब्द सांपडत नाही. मग याला तोड काय ? अगदी सोपी. संस्कृतच्या मर्यादा आपण पाळावयाच्या म्हणजे मराठीचा स्वतन्त्रपणें शब्द बनविण्याचा अधिकार गमवावयाचा कीं काय ? नाही.' ' ना तरी नगरांतरीं वसिजे । तरी नागरचि होइजे ' या ज्ञानेश्वरींतील न्याया-प्रमाणे जे संस्कृत तत्सम शब्द मराठींत रुळले आहेत त्यांना मराठी समजून मराठी-

प्रमाणे व्युत्पत्ति लावा. संस्कृतांत विशिष्ट अर्थीं ग्रंथ शब्दास इक लागत नाही तर मराठींत तो ठराव शब्दास लावून 'ठराविक' करतात तसा ग्रंथ शब्दास लावा व वृद्धि करून ग्रांथिक रूप करा.

'ठराविकांत' वृद्धि नाही. ग्रांथिकांत ती आहे. तात्पर्य, शब्द संस्कृतांतलाच व प्रत्ययहि संस्कृतांतलाच पण त्याचा जोड मात्र मराठी. इक प्रत्यय 'पोएटिक' सारख्या शब्दांत इंग्रजींतहि (लॅटिनच्या द्वारें ?) गेलेला आहे. मग त्याच्याकडून निवळ मराठींत कां काम करून घेऊं नये ? तात्पर्य, पाणिनीच्या नांवाला भलत्याच ठिकाणीं बिचकण्याचें काय कारण !

शिवाय पाणिनि हा भाषेचे वैदिक व लौकिक असे भेद करतो. ('यथोक्तं लोकवेदयोः) त्यामुळे ग्रंथांतील भाषा या अर्थीं एखादा शब्द संस्कृतांत रूढ नाही. मराठींत वैदिक व लौकिक असे भाषेचे भेद नसून ग्रंथांतील व बोलण्यांतील भाषा असे भेद आहेत. तेव्हा 'ग्रंथांतील' ह्या अर्थीं मराठी लेखकांनीच ग्रांथिक शब्द बनविला. संस्कृतांतील 'तद्धित' 'कृदन्त' व उणादि प्रकरणांत गुण, वृद्धि वगैरे बाबतींत इतका लहरीपणा आहे की (पाणिनींने गुण, वृद्धि, वगैरे करणारे प्रत्यय ही व्यवस्था मागाहून लाविली) तसा लहरीपणा चालवून आपलें काम यथायोग्य चालविणारे सुंदर शब्द मराठीच्या टांकसाळेंत बनविण्यास बिलकूल कचरण्याचें कारण नाही.

संस्कृत शब्दांसारखे दिसणारे परंतु मराठींत तत्सम म्हणून रूढ झालेले किंवा मराठी लेखकांनी संस्कृतच्या धर्तीवर बनविलेल्या शब्दांच्या बाबतींत संस्कृताच्या अतिरिक्त अभिमानाने वेळीं अवेळीं अपाणिनीयत्वाचें भूत उठविणारांची कृति गैर कशी आहे हें दाखविण्याकरिता शास्त्रिपरंपरेंतच रूढ असलेली एक मनोरंजक व बोधक आख्यायिका आम्हीं पुढे दिली आहे. एकदां भोजराजाच्या दरबारांतील पण्डितांना महाभारतांतील अपाणिनीय प्रयोगांचा (ते आर्ष असल्यामुळे मान्य केले पाहिजेत हें विसरून) वास दुःसह होऊन त्यांनी भोजाच्या संमतीने सर्व महाभारत पाणिनीला धरून दुरुस्त करण्याचा खटाटोप सुरू केला असतां एक पोपट येऊन लेखकांच्या लेखण्यांवर आपल्या चोचीने प्रहार करून व 'अष्ट' 'अष्ट' असें बोलून पण्डितांच्या कार्यांत व्यत्यय आणूं लागला. आठ एक दिवस असें चालल्यावर त्यांनी ही गोष्ट राजाच्या कानांवर घातली. त्याने कालिदासास हें कोडें उलगडण्यास सांगितलें. तेव्हा कालिदासाने 'अष्ट' 'अष्ट' शब्दांवरून असा उलगडा केला की तो पोपट म्हणजे शुकरूपी शुकाचार्य असून त्याच्या कृतीचा अर्थ असा की व्यासांस चूक ठरविणारांनी, पाणिनीखेरीज इन्द्र, चन्द्र वगैरे दुसरे वैयाकरण होते त्यांचींहि व्याकरणें पाणिनीच्या व्याकरणाबरोबर जमेस धरून आठ व्याकरणांना अनुसरून व्यासांनी महाभारतांतील व्याकरणप्रयोग केले आहेत, ही गोष्ट लक्षांत घेतली नाही. हा उलगडा ऐकून तें काम बंद करण्यांत आलें. आख्यायिका कालिदासाच्या मोठेपणासाठी रचिली असली तरी भाषाशुद्धीविषयीचा तिचा कटाक्ष उघड आहे. तात्पर्य,

निबळ मराठीविषयक बाबींत पाणिनीचा फाजील अभिमान धराबयाचें कारण नाहीं.

या उपरहि पाणिनीयत्वाचा आग्रहच असेल तर ग्रांथिक शब्दास पुढे सांगितल्याप्रमाणे शुद्ध ठरवावा. 'परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' म्ह. अमुक नियम अमुक शब्दांस लागतो किंवा अमके शब्द अमुक नियमांच्या कक्षेंत येतात असें जें परिगणन म्हणजे गणती केलेली असते ती 'प्रायिक' म्ह. अपुरी किंवा बहुतेक (इं. approximate) म्ह. जवळजवळ असते. हें संस्कृत वैयाकरणांचें एक प्रसिद्ध वचन आहे. त्याचा आधार ग्रांथिक शब्दास द्यावा, किंवा पाणिनि कित्येक गण 'आकृतिगण' म्ह. नमुनेवजा असे देतो. तशा एखाद्या गणांत ग्रंथ शब्द माना. व वसंत, संवत्सर इत्यादि शब्दांपासून जसे वासंतिक, सांवत्सरिक असे शब्द बनतात तसा ग्रंथपासून ग्रांथिक असा अतिदेश करा. पण त्याला आता इतक्या उशिरा अशुद्ध मानूं नका.

नवयुगधर्ममाला—(नमुना अंक. संपादक, सदाशिव कृष्ण फडके, पनवेल, किं. १ रु.) हा नमुना अंक आमच्याकडे अभिप्रायास येऊन बरेच दिवस झाले. अभिप्राय देण्यास विलंब लागला ह्याबद्दल दिलगीरी वाटते.

आपले विचार दुसऱ्यांस ग्रहण करण्यास लावावयाचे असेल तर उत्तम भाषाशैली पाहिजे. भाषा हें एक शस्त्र आहे. ह्या शस्त्राने दुसऱ्यांच्या मतांचा संहार करून आपल्या मतांची प्राणप्रतिष्ठा करतां येते. अशा कर्तबगारीचें श्री. फडके यांचें शस्त्र आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे सनातन धर्म विशद करून सांगण्याचा अधिकार त्यांस पोचतो हें ह्या नमुना अंकांतील प्रतिपादनावरून कोणासहि कबूल करावें लागेल. आता रा. फडके ह्यांना कोनाकोपऱ्यांत राहूं न देण्याची जबाबदारी महाराष्ट्रावर आहे; म्हणून नवयुगधर्ममालेस महाराष्ट्रांत भरपूर आश्रय मिळेल अशी आम्ही आशा करतों.

ना. गो. चापेकर

अहिल्योद्धार—(ले.—प्रो. ना. के. बेहरे, एम्. ए., बी. एस्सी. किं. कापडी रु. १-२-०; कागदी १४ आणे.) प्रो. बेहरे हे नव्या युगांतील सुधारक आहेत. तेव्हा जुन्या भांड्यांत नवें दूध ओतून पौराणिक नाटकांप्रमाणे पौराणिक कादंबऱ्या लिहिण्याचा त्यांनी पायंडा पाडला हें युक्तच आहे. गौतमाला राजा बनवून त्याच्याकडून त्यांनी सांख्यशास्त्रावर एक अप्रतिम ग्रंथहि लिहून घेतला व त्याचा शिष्य जो कपिलमुनि त्यास कमलेबरोबर लग्न लावून सोडून दिलें.

असो. कादंबरी वाचनीय झाली आहे. भाषा सोज्वल आहे. कादंबरींत अर्वाचीन राजकारण प्रतिबिंबित झालें आहे. उत्कृष्ट विचारहि इतस्ततः विखुरलेले आहेत. "मोठेपणा वैभवांत नसून त्यागांत आहे. श्रीमंती उपभोगांत नसून दानांत आहे व ऐश्वर्य बडेजावांत नसून परोपकारांत आहे." असले विचार बहुमोल होत. पश्चात्तापाने कोणत्याहि पापाचें क्षालन होतें हें ह्या कादंबरीचें सार आहे तें निरपवाद आहे.

ना. गो. चापेकर

शंका, चर्चा, इत्यादि

धोंडभट्टी— म्ह. स्नान, संध्या वगैरे ब्राह्मणाचीं नित्यकर्में न करतां कोरडेंच भस्म वगैरे फासून याज्ञिक करणें. वृद्धांच्या तोंडून ऐकिलेल्या पुढील श्लोकांत एका 'धोंडभट्टाची' समयसूचकता वर्णिली आहे.

'येतो हा धोंडभट्टी द्विज करुनि सदा तीर्थ यात्रा पदांचें,
जाणोनी स्वामि त्याचा मसलत करि भंगावया तेज त्याचें
राहावें येथ आतां, उशिर नच मुळीं भोजना मी न सोडीं,
'राहूं' ऐसें भिडेनें म्हणतच उठतां जानवीं सर्व तोडी.

आणखी एक ऐकीव कोटिबाज श्लोक.

राजा बोले 'तुझ्या कां नसति कच कराग्रीं?' वदे विप्र 'घेतां—
घेतां दानें गळाले,' 'मजसि नसति कां!' 'भूपते, तींच देतां.'
'राहो तें, या जनांच्या नसतिहि वद कां?' चिंतुनी विप्र बोले,
देतां घेतां बघोनि सतत करकरां चोळितां ते जळाले.

पुढील ऐकीव श्लोकांत एक प्रसिद्ध गोष्ट थोडक्यांत दिली आहे.

समीप बैसे अति याच रागें, भूपाळ बोले कविलागिं सांगें,
किती असें अंतर तूंत आणी, खरांत, बोले कवि अर्धपाणि.

आगरवाडीः— शेतीवाडी शब्दाप्रमाणे हा शब्द कोकणांत रूढ आहे. आगर म्हणजे म्ह. खाण (सं. आकर), जसें मिठागर; परंतु आगर शब्द कोकणांत नारळीपोफळींच्या बागांस लावतात. हा 'आगर' शब्द 'अग्रहार' ह्या संस्कृत शब्दापासून आलेला दिसतो. अग्रहार म्ह. गुरुकुलादावृत्तब्रह्मचारिणे देयं क्षेत्रादि, म्ह. गुरुघराहून परत आलेल्या ब्रह्मचाऱ्यास देण्यास योग्य असें शेत वगैरे (आपटे यांचे कोशांत अवतरलेलें 'तर्कवाचस्पत्यम्'). 'वाटिका' पासून वाडगें व वाडी.

हिरामणः— हें नांव सोनारांत आहे; तें 'हिरण्मय' या सं. शब्दापासून ण् म् चा व्यत्यास, यलोप व र चा रा होऊन झालें. 'सोन्याचा बनलेला' अशा अर्थाचें नांव सोनारांना नाहीं द्यावयाचें तर कोणाला?

थरुं व आवसाः— हे शब्द शिष्ट संस्कृतांतून विकृत होऊन कोकणांत रोजच्या व्यवहारांत आहेत, थरुं म्ह. कोयत्याची मूठ. आवसा म्ह. ग्रामधील झोपडें. पहिला 'त्सरु' म्ह. तरवारीची मूठ व दुसरा 'आवास' म्ह. वसतिस्थान यापासून झाले आहेत.

'खड्ग क्षितिवरि पाडी द्रोण च्छेदूनिया नव तसरुस– मोरो०

'आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि– रघु० सर्ग २

संकासूरः— शिमग्यांत कोकणांत संकासुराचें सोंग आणतात. सोंग घेणारा एक काळ्या रंगाचा संच (suit) घालतो व तोंड झाकण्यास कापडाचाच नाकडोळे ओठ वगैरे शिवलेला कपाळावरून वरती निमूळता होणारा सुमार हातभर उंच टोप घालतो. कमरेला बारीक घंटा व पायांत चाळ बांधतो. त्याच्या हातांत एक तोबा असतो. त्याने पोरांस मारावयास येऊन तो त्यांस भेडसावतो. बागुलबुवाचे ऐवजी लहान मुलांस संकासुराची म्ह. वेद चोरून नेणाऱ्या ह्या 'शंखासुरा' चीच भीति आया मुलांस घालतात.

थेरीणः— शिमग्यांतील तमाशांत नाचणाऱ्या पोऱ्यास कोकणांत थेरीण म्हणतात. नाचतांना थेरें म्ह. हावभाव करणारी ती थेरीण.

सालाः— 'श्यालः' बायकोचा भाऊ यापासून. खेड्यांतून अजून चांगल्या अर्थाने रूढ आहे. पण पुष्कळ वेळां त्याचें शिवींतच रूपांतर होतें. मूळ शब्द श्यालः किंवा श्यालकः हा रूढ करणें जरूर आहे; कारण हल्ली मेहुणा शब्दास दोन अगदी भिन्न नातीं दाखवावीं लागतात व घोटाळा होतो.

विष्णु हरी निजसुरे

अभिप्राय

मानवी संस्कृतीचा इतिहास (लेखक–रा. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए., किंमत ६ आणे, पृष्ठसंख्या ९८.)

सांप्रतचें युग हें ज्ञानाचें युग आहे. सर्व प्रकारचें ज्ञान – शास्त्रीय, राजकीय, भौगोलिक, ऐतिहासिक, तात्त्विक, वाङ्मयिक, अशा अनेक प्रकारचें – ज्ञान अत्यंत मोठया प्रमाणावर वृद्धि पावत आहे व त्याची माहिती लोकांना देण्यासाठी ग्रंथ-निष्पत्तिहि बऱ्याच मोठया प्रमाणावर होत आहे. तथापि मनुष्याच्या कर्तव्याचा व्याप, जीवनार्थ कलह व त्यामुळे होणारा फुरसदीच्या काळाचा संकोच, हेहि तशाच प्रमाणानें वाढत आहेत; व त्यामुळे वाढत्या ज्ञानाचा व पसरणाऱ्या ज्ञानसामुग्रीचा लाभ घेणें हें अधिकाधिक कठिण होत चाललें आहे. अशा स्थितींत मोठमोठया विषयांवर लहान लहान ग्रंथ तयार झाल्यास त्या त्या विषयांत बुद्धीचा प्रवेश होण्यास सुलभ जाईल. त्यांतहि मराठी भाषेंतील ग्रंथसंख्या अल्प असल्यानें दरेक विषयावरील माहिती संकलित करण्याचे प्रयत्न अधिक हितावह होतील. याच हेतूनें वडोदें येथील सन १९२१ सालच्या साहित्य-संमेलनांत "विविधज्ञानमाला" काढण्याबद्दलचा ठराव आणला गेला होता. व तेथे तो मंजूरहि झाला होता. त्याप्रमाणे अगदी ताबडतोब जरी तशा प्रकारच्या एक अथवा अनेक माला निघाल्या नाहीत, तरी अलीकडे नुकत्याच निघणाऱ्या दोन माला त्या स्वरूपाच्याच होत. पैकीं एक श्री. य. रा. दाते यांनी काढलेली होय व दुसरी नागपूरचे प्रो. बनहट्टी यांची "नवभारतग्रंथमाला" ही होय. पण हे दोनहि प्रयत्न वाङ्मयाच्या आस्थेनें विद्वान लेखकांनी स्वतःच्या जबाबदारीवर सुरू केले आहेत. त्यांना सरकारी आश्रय मुळीच नाहीं. सांप्रतचें श्री. कर्वे यांचें पुस्तक हें मात्र सरकारनें नेमलेल्या ऐतिहासिक व भौगोलिक पुस्तक-समितीच्या देखरेखीखालीं प्रसिद्ध झालें आहे. सरकारनें अशा प्रयत्नांना उत्तेजन देण्यासाठी सुरू केलेला हा उपक्रम अभिनंदनीय असून त्या उपक्रमांतील प्रस्तुत ग्रंथहि चांगला उतरला आहे.

क्राउन अष्टपत्री सांच्याच्या ९८ पानांत मानवोत्पत्तीपासून आजतागायतच्या काळाचें केलेलें परीक्षण हें स्वभावतःच विहंग-परीक्षण नव्हे; कारण पक्ष्यांच्या गतीच्या वेगाला सांप्रतच्या श्नायडर कप रेसेसमधील विमानांच्या ताशीं चारशें मैलाच्या गतीनें फार मागें टाकलें असल्यामुळे–हें विमानपरीक्षणच होय. लेखकानें पहिल्याप्रथम संस्कृति म्हणजे काय याचें व्यावहारिक लक्षण देऊन नंतर सजीव सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून मानवी समाज सांप्रतच्या अवस्थेला येऊन पोचेपर्यंतच्या काळाचें विवेचन पहिल्या सहा प्रकरणांत केलें आहे. सातव्या व आठव्या प्रकरणांमध्ये शास्त्रीय संशोधन व

औद्योगिक प्रगतीचा विचार करून नवव्यांत राजकीय क्रान्त्यांचा उल्लेख केला आहे. यानंतरच्या दहाव्या प्रकरणांत नवविचारप्रवर्तक युगाचें लक्षण देऊन अकराव्यांत जागतिक शांतता व आंतरराष्ट्रीय वृत्तीची वाढ दर्शविली आहे. अखेरच्या उपसंहार-प्रकरणांत मानवी संस्कृतीचें भवितव्य अंदाजण्याचा प्रयत्न केला आहे. येणेंप्रमाणे पुस्तकांतील विवेचनाचें सार आहे.

पुस्तकाच्या अल्पमर्यादेंत वर उल्लेखिलेल्या प्रकरणांतून अर्थातच मुख्य गोष्टीं-चाच उल्लेख करणें स्वाभाविक आहे व तितकाच तो लेखकाने केला आहे. यामुळे पुस्तकांत प्रमाणबद्धता साधली आहे. या पुस्तकाने वाचकांची जिज्ञासा अधिक वाढविली आहे. लेखकाने आपल्या खुलाशांत सांगितल्याप्रमाणे "या विषयास वाहिलेला मोठा ग्रंथ तयार होणें आवश्यक आहे." तो लवकर निघेल असें आश्वा-सन लेखकाने दिलें आहे, तें त्यांच्याकडून लवकर पुरें केलें जावें अशी या पुस्तकाच्या वाचनाने इच्छा होते.

पुस्तकांतील प्रतिपादनासंबंधाने पाहतां प्रथमतः असें म्हणावें लागतें की "मानवी संस्कृतीचा इतिहास" हें नांव कांहीं अंशीं भ्रामक झालें आहे. त्यापेक्षा "मानवी समाजाचा इतिहास" हें नांव अधिक अन्वर्थक झालें असतें. कारण "संस्कृति" शब्दाचें शास्त्रीय लक्षण पुस्तकांत कोठेंहि दिलेलें नाहीं; अगर त्या लक्षणाच्या अनुरोधाने मानवसमाजाचें परीक्षणहि केलें गेलें नाही. "संस्कृति म्हणजेच अर्थ, धर्म, आचार, विचार, नीति, बुद्धि इत्यादि सर्व बाबतींत सुधारणा किंवा प्रगति" अशा प्रकारच्या संस्कृतीच्या वर्णनास शास्त्रीय लक्षण कोणीहि म्हणणार नाहीं; व एकंदर पुस्तकांतहि संस्कृतीची शास्त्रीय चर्चा कोठेंहि केलेली नाहीं. आरं-भापासून मानवसमाज कोणकोणत्या अवस्थांतून गेला त्याचें वर्णन फक्त यांत दिलें आहे. त्यामुळे पुस्तकाच्या नांवावरून विवेचनाविषयीं वाचकांच्या मनांत जी अपेक्षा उत्पन्न होते, ती वाचनानंतर निष्फळ होते. यास्तव या विषयावर सदरहू लेखक जो मोठा ग्रंथ लिहिणार आहेत, त्यांत वर सुचविलेली सुधारणा त्यांनी अवश्य करावी; अथवा H. G. Wells या सुप्रसिद्ध लेखकाच्या Outlines of History या इंग्रजी ग्रंथाच्या धर्तीवर सांप्रतच्या पुस्तकाची वाढविलेली आवृत्ति काढावयाची असेल तर त्या पुस्तकाच्या नांवाप्रमाणेच सांप्रतच्या लेखकाने आपल्या पुस्तकाचें नांवहि बदलावें.

प्रकरण दहामधील "विश्वबंधुत्वाची वाढ सांप्रतच्या युगांत होत आहे," हें लेखकाचें म्हणणें बहुतेकांना अमान्य होईल असें आम्हांस वाटतें. हल्ली दरेक देशाची आपल्या स्वतःच्या पोळीवर तूप ओढण्याची स्वार्थी प्रवृत्ति पाहिली, लीग ऑफ नेशन्समध्ये आरमार-नियंत्रणाचे कोरडे ठराव पास करीत असतांनाच इतर राष्ट्रांना नामशेष करण्यासाठी विध्वंसक सामुग्रीची सर्व देशांनी चालविलेली वाढ पाहिली, काळ्यागोऱ्यांमधील चढता द्वेषाचा पारा पाहिला, म्हणजे विश्वबंधुत्व कोठे लपलें आहे, तें शोधून काढणें फार कठीण जाईल. यामुळे लेखकाने या प्रकरणीं दिलेला

अभिप्राय चिन्त्य आहे, असेंच म्हणावें लागतें, मात्र याव्यतिरिक्त इतरत्र स्वतःच्या अभिप्रायांचें प्रदर्शन लेखकाने फारसें केलेलें नसल्यामुळे बाकीच्या विवेचनाविषयी द्विधा मत होण्याचा प्रसंग फारसा येत नाही.

किरकोळ बाबतींसंबंधाने एकदोन उल्लेख पुरे होतील. सुमेरियन् लोक लेखकाच्या मतें कोणत्या मानववंशांतील होते, हें लेखकाने दिलें नाही. "हे लोक सेमेटिक् मात्र नव्हते," इतका नकारात्मक अभिप्राय दिला आहे, तो मात्र बरोबर आहे. पण याच्याच वरच्या ओळींत "बाबिलोनियन लोकांना सुमेरियन्, अक्कॅडियन् म्हणण्यांत येतें," असें विधान केलें आहे, तें मात्र अगदी चुकीचें आहे. इतिहासाप्रमाणे व लेखकाच्या मताप्रमाणेहि सुमेरी राष्ट्र प्रथमचें असून बाबिलोनची स्थापना त्यानंतर २॥-३ हजार वर्षांनी सेमेटिक् वंशांतील लोकांनी केली आहे, तेव्हा सुमेरियन् व बाबिलोनियन् यांच्यांत कालभेद व वंशभेद असतां बाबिलोनियन् लोकांना सुमेरियन् म्हणण्यांत येतें, हें विधान विपर्यस्त होय. फार तर कालदृष्ट्या आधी असलेल्या सुमेरी लोकांना नंतरच्या बाबिलोनी लोकांनी जिंकल्यामुळे पहिल्या सुमेरी लोकांना स्थूल अर्थाने नंतरच्या बाबिलोनी लोकांच्या नांवाने उल्लेखिण्यांत येतें, असें म्हणतां येईल! तेव्हा लेखकाने केलेलें विधान उलटें झालें आहे, असें म्हणावें लागतें. पृष्ठ ४० वर "प्रयोग करा" "प्रयोग करा" असें वारंवार बजाविण्याचें कर्तृत्व रॉजर बेकन यांजकडे लेखकाने दिलें आहे; पण वस्तुतः 'Father of Experimental Philosophy' अथवा "प्रायोगिक तत्त्वज्ञानाचा जनक" ही पदवी प्राप्त झालेल्या फ्रान्सिस बेकन् यांजकडे हें कर्तृत्व दिलें गेलें आहे. अशा प्रकारचे थोडे उल्लेख सोडले तर लेखकाचीं इतर विधानें निरपवाद आहेत.

पुस्तकाची भाषा सुबोध व शुद्ध आहे आणि विवेचन सरळ व सुसंगत आहे. एकंदरींत पुस्तक वाचनीय असून आम्हीं आरंभीं म्हटल्याप्रमाणे अतिविस्तृत विषयाचा थोडक्यांत परिचय करून देण्याचें कार्य या पुस्तकाने चांगलें केलें आहे.

द. ना. आपटे

मराठी भाषेची जुनाट परंपरा

संस्कृत, पाली, प्राकृत व अपभ्रंश या भाषांचें क्रमाक्रमाने रूपांतर होऊन मूळ मराठी भाषा अस्तित्वांत आली यासंबंधी सर्व भाषाशास्त्रकोविदांचें एकमत आहे. मराठी भाषेतील वाक्प्रचार, प्रयोग, विशिष्ट शब्द वगैरे बाबतींचा सूक्ष्म विचार केला तर सर्व बाबतींत संस्कृत भाषेची पूर्ण छाप मराठीवर असल्याचें निदर्शनास येतें, व ही गोष्ट किरकोळ बाबतींत सुद्धा आढळते. यासंबंधी सोदाहरण स्पष्टीकरण या लेखांत करण्यांत येईल. या लेखांत नमुन्यादाखल जीं उदाहरणें देण्यांत येतील त्यांस खाली दिलेला लेख आधारभूत आहे.

1 Age of Pāṇini and Sanskrit as a Spoken Language by K. B. Pathak, B. A., Ph. D., Annnals of the B. O. R. Institute, Poona, Vol. XI-Part I.

डॉ. का. बा. पाठक यांनीं पातंजल महाभाष्यांतील उदाहरणें देऊन पतंजलीच्या काळीं संस्कृत ही बोलण्याची भाषा होती असें सिद्ध केलें आहे. त्या उदाहरणांतून खालील उदाहरणें घेतलीं आहेत.

(१) किं जातम् ।

एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते । द्वयं चैव हि जायते । स्त्री वा पुमान्वा ।

महाभाष्य. १-९-३९

एखादी स्त्री प्रसूत झाल्यावर तिचे नातलग "काय झालें" असा नपुंसकलिंगी प्रयोग करून मुलासंबंधी चौकशी करितात. अपत्य, मुलगा किंवा मुलगी यांपैकी कांहीतरी असतें; या ठिकाणीं अनिर्ज्ञात अर्थ असल्यामुळे लोकांत नपुंसकलिंग योजण्याचा प्रघात आहे असें पतंजलि म्हणतो. मराठी भाषेंतहि "काय झालें" असेंच म्हणण्याचा प्रघात आहे. यावरून पतंजलीच्या काळापासून ही परंपरा चालत आली आहे ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होते.

(२) विभक्ता भ्रातरः ।

सामान्यभूतकालार्थक कृदन्तें संस्कृतांत क्त (त) व क्तवतु (तवत्) हे दोन प्रत्यय धातूला लागून होतात; पैकी क्तवतु प्रत्यय कर्तरि होतो व क्त प्रत्यय नेहमी कर्मणि होतो. तथापि पाणिनीने दिलेल्या कांही धातूंच्या बाबतींत क्त प्रत्यय कर्तरि होतो. या धातूंच्या यादींत विभज् व पा हे धातु पाणिनीने दिले नाहीत. तरी सुद्धा पतंजलीच्या काळीं "विभक्ता भ्रातरः । पीता गावः।" असे कर्तरि प्रयोग व्यवहारांत लोक करीत असत. हे प्रयोग व्याकरणनियमाविरुद्ध होते तरी पतंजलीने त्यांचें समर्थन केलें आहे:—

अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्ति विभक्ताः । पीतमेषामस्ति पीता इति । अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः । पीतोदकाः पीता इति ।

महाभाष्य ३–४–६७

सांप्रत काळींहि 'विभक्त' या भूतकृदन्ताचा कर्तरि अर्थच व्यवहारांत रूढ आहे. विभक्ता भ्रातरः = भाऊ विभक्त झाले, असेंच म्हणण्याचा परिपाठ आहे; "विभक्त केले गेले" असें कोणी म्हणत नाही.

(३) षष्टिका. (साटेर)

साटेर म्हणून एक भाताचा प्रकार आहे. हें भात लावल्यापासून साठ दिवसांत तयार होतें. पांचव्या शतकांत होऊन गेलेला बौद्ध व्याकरणकार चंद्र या भाताचा उल्लेख करितो;

षष्टिर्दिनानि पाकपरिमाणमेषामिति षष्टिकाः शालयः, रूढित्वान्न मुद्गादिष्वतिप्रसंगः । चंद्रवृत्ति. ४–१–१०४

काशिकावृत्तींतहि याचा उल्लेख आहे:—

षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञैषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्गादिष्वतिप्रसंगो न भवति । (बनारस प्रत भाग २ पृ० २४)

काशिकावृत्ति ही पाणिनीच्या अष्टाध्यायीवरील सातव्या शतकांतील टीका आहे.

(४) गोगोष्ठम्, तिलतैलम्

गोष्ठम्—याचा अर्थ गाई बांधण्याची जागा. (गावः तिष्ठन्ति अत्र). रूढीने गोष्ठ याचा यौगिक अर्थ नष्ट होऊन, गोष्ठ म्हणजे पशूंचें निवासस्थान असा झाला. यामुळे गोगोष्ठम् (गाईंचा गोठा), महिषीगोष्ठम् (म्हशींचा गोठा) हे शब्द सशास्त्र ठरले.

तैलम्—याचा अर्थ तिळापासून काढलेला स्नेह; हा योगिक अर्थ रूढीने लुप्त होऊन तैल म्हणजे कोणत्याहि वस्तूपासून काढलेला स्नेह इतकाच अर्थ राहिला: तिलतैलम्, सर्षपतैलम् ही शब्दयोजना सशास्त्र ठरली. पतंजलीचें समर्थन खाली देतों:—

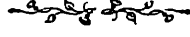
तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । इंगुदीतैलम्, सर्षपतैलम् । प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते । एवं च कृत्वा तिलतैलमपि सिद्धं भवति ।

वरील उदाहरणें लक्षांत घेतलीं म्हणजे बारीकसारीक गोष्टींचा सुद्धा पतंजलीने व्याकरणदृष्ट्या किती चिकित्सक बुद्धीने विचार केला आहे हें समजून येतें. वरील चारी बाबती मराठींत सुद्धा तशाच आहेत हें कौतुकास्पद वाटल्यावरून हा लेख लिहिला आहे. पातंजलमहाभाष्यांत प्राकृताचाहि उल्लेख आहे. यामुळे मराठी भाषेस पोषक असें बरेंच विवरण त्यांत सापडेल.

प्र. धों. कानिटकर

———

कोल्हापूर प्रांतात स्त्रीपुरुषांच्या तोंडीं असलेल्या म्हणी

१०० सात सुगरणी अन् भोपळा अळवणी.
१०१ इकडे आड, तिकडे विहीर.
१०२ पहाऱ्याला संत्री आणि राज्याला मंत्री.
१०३ मुलाला माय, कुटुंबाला गाय.
१०४ शेजेवरची घालवायची; बाजाराची पालवायची.
१०५ वाटी[1] तो खोटें चाटी.
१०६ लागल्या उत्तरा तर भात खाईना कुतरा; न लागल्या उत्तरा तर भात मिळेना पितरां.
१०७ लागल्या मघा तर सांदिकोंदीं हगा; न लागल्या मघा तर ढगाकडे बघा.
१०८ दुकाळांत[2] खाल्लें आणि भांडणांत काढलें.
१०९ आली तार; झाला ठार.[3]
११० मिळाली पदवी; बनला ऐदी.
१११ पावण्याचे पावणे, कोंडिबाचे म्हेवणे.
११२ आऊचा काऊ; तो माझा मावसभाऊ.
११३ आंब्याला मोहोर अन् कावळ्याला मुखरोग.
११४ वड पिकला, कावळ्याला मुखरोग झाला.
११५ चुकला घाव ऐरणीवर.
११६ त्रित्रि आये उमरी तो मिया चले कबरीं.
११७ जन्म दैवाधीन, चारित्र्य स्वाधीन.
११८ कीर्दीला मेळ, हातांत केळ.
११९ दशशंखी राख फुंकी.[4]
१२० न मिळे भीक; तर कांहीं तरी शीक.
१२१ सुकृताच्या पोटीं; जन्म घेई प्रीति.
१२२ धरशील धीर; तर बनशील वीर.
१२६ संशय फिटेना; देव भेटेना.
१२४ मनीं नसे भाव; देवा मला पाव.

---

१ वाटतो–देतो. २ दुष्काळांत. ३ तारायंत्र नुकतेंच झालें त्या वेळीं प्रचलित असलेली म्हण. कारण त्या काळीं तार यावयाची ती बहुधा मृत्युसंबंधाचीच असावयाची.
४ सामुद्रिक शास्त्रांत दहाहि बोटांवर शंख असलेला दरिद्री असतो असें आहे.

१२५ ये ग साळू; दोघी लोळूं.
१२६ सदा पीक; सदा भीक.
१२७ सदा मरे; त्यास कोण रडे.
१२८ भुकी राखी चौथा कोन.
१२९ जावई न्हाला; वाफा शिंपला.
१३० घरांत नाही दाणा आणि मला पाटील म्हणा.
१३१ घराला नाही कौल; रिकामा डौल.
१३२ नाकांत नाही काटा; रिकामा ताठा.
१३३ सात रुपयांचें पातळ नेसायचं, अर्ध्या हळकुंडाने पिवळें व्हायचें.
१३४ खायचं खाऊन नकटीची आण वहायची.[५]
१३५ कानांवर पगडी; घरीं रांड उघडी.
१३६ मिळाली[६] चेड धर मांडवाची मेढ.
१३७ बोलेल तो करील काय; गर्जेल तो पडेल काय.
१३८ करून करून भागली; देवपूजेला लागली.
१३९ व्याजाला सवकली; ऐनाला मुकली.
१४० कावळा कारभारी; गू दरबारीं.
१४१ नशीब तिळाएवढें; हाव डोंगराएवढी.
१४२ अळणी खातोय आणि फोडणी मागतोय.
१४३ कोणी घालीना भीक; तर पंतोजीपणा शीक.
१४४ घरांत नाही मिठाचा खडा अन् बाहेर दाखवतो पठाणी जोडा.
१४५ मुंगीला मिळाला गहू; कुठे ठेवूं कुठे न ठेवूं.
१४६ काडीनं जोडावं; लाखानं मोडावं.
१४७ पावसाने येतीं शेतें; दैवाने पिकतीं भातें.
१४८ चिंब[७] फोल शेतचें अन् नकटें फेपटें पोटचें.
१४९ गोरा गोमटा; कपाळकरंटा.

के. श. कुलकर्णी

---

५ उपयोग करून घेऊन नाही असें स्पष्ट सांगणें.
६ मुलगी; रत्नागिरी जिल्ह्यांत रूढ.
७ पोचट धान्य.

स्त्रियांच्या म्हणी

(मागील अंकावरून पुढे चालू)

(२५८) अंगावर पडलें ऊन, दादल्या घेतो बायकोचे गुण.
(२५९) देणं ना घेणं, दोन्ही सांज येणं.
(२६०) देव नाही देव्हारीं, धुपाटणेवाला उडथा मारी.
(२६१) नाकांत नाही कांटा, रिकामा ताठा.
(२६२) नाकापेक्षा मोती जड, सासूपेक्षा सून अवजड.
(२६३) संसार केला नारीं, नवरा पडला ऋणाच्या भरीं.
(२६४) शपथ केली वहायला, भाकरी केली खायला.
(२६५) धर्मादारी आणि मारामारी.
(२६६) साव दिला चोराला, न्याय नाही गांवाला.
(२६७) ज्याचा गांव त्याला नाही हगायला ठाव.
(२६८) अंथरायला गरम, पांघरायला नरम मग निजणाऱ्याला कां वाटावी शरम.
(२६९) खाली मुंडी, पाताळ धुंडी.
(२७०) तोंडाला जाळ अन् पोटाला काळ.
(२७१) ज्याच्या पदरीं पाप त्याला मुली होती अपाप (आपोआप).
(२७२) आला गेला संन्याशाला सुळीं दिला.
(२७३) शिव भेटे, संशय फिटे.
(२७४) सोनसांळी, मंगळ जाळी.
(२७५) आईची माया अन् पोर जाईल वाया.

नीलकंठ शंकर नवरे, सोलापूर

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुणें

डिबेंचर कर्जाची योजना

विनंतिः--

भा. इ. सं. मंडळ ही संस्था शके १८३२ सालीं कै. राजवाडे प्रभृतींनी स्थापना केली, तेव्हांपासून आज वीस वर्षें हिचें काम सारखें वाढत आहे; आणि त्याची माहितीहि सर्वत्र लोकांस बरीच झालेली आहे. आज मंडळाच्या मालकीची इमारत सुमारे पन्नास हजारांची आहे. शिवाय अमोलिक असा चित्रवस्तुसंग्रह, बहुमोल असा कागदपोथ्यादिकांचा संग्रह वगैरे आहे. खेरीज छापील विकाऊ शिलकी ग्रंथांची किंमत अजमासे पन्नास हजार होईल. मंडळाचे सभासद वार्षिक व तहाहयात मिळून सुमारे ६०० च्यावर आहेत. वार्षिक वर्गणी व ग्रंथविक्रीचें उत्पन्न सुमारे पांच हजार आहे. खर्च अर्थात् त्या बेतानेच ठेविला आहे.

सांप्रत इमारत वगैरे कामांसाठी मंडळास सुमारे **पंधरा हजार कर्ज** आहे.

देणगी किंवा वर्गणी देणें हा जसा मंडळाच्या अत्यंत उपयुक्त व सर्वस्तुत कार्यास साहाय्य देण्याचा एक प्रशस्त मार्ग आहे तसाच दुसरा मार्ग हलक्या व्याजाने आणि शक्य तर लांब मुदतीने मंडळास कर्जाऊ रक्कम देणें हाहि एक आहे. मंडळाने याप्रमाणे सुमारे १५ पंधरा हजार कर्ज आजवर व्याजमुद्दलसुद्धा फेडलें आहे, आणि तितकेंच अद्यापि शिल्लक आहे. यास्तव मंडळाच्या साधारण सभेंत ता. १६ जून १९२३ रोजीं एकमताने पुढे दिलेली कर्जरोख्याची योजना (डिबेंचर योजना) मंजूर झाली आहे. या योजनेप्रमाणे घेतलेल्या कर्जाचा तक्ता नमुन्यासाठी सोबत जोडला आहे. जरी सर्वांत लहान रकमेचा कर्जरोखा दहा रुपयांचा मिळूं शकतो तरी मोठी मिळाली तर मंडळास तितकें सोईस्कर जाईल.

यास्तव विनंति की, आपण हस्तें परहस्तें मंडळास रक्कम कर्जाऊ मिळवून द्यावी. **जरा हलके व्याज व लांब मुदत** अशी सवलत मंडळास या योजनेने मिळते. परंतु देणारास सवलती देऊनहि, बोजा वाटत नाही.

मंडळाचें काम विद्वानांचें असून त्यास वास्तविक राजाश्रय पाहिजे. पण सांप्रतची परिस्थिति आपण यथार्थपणें जाणतां. त्यामुळे ही विनंति करून आपणां-कडून या कर्जयोजनेस साहाय्य मिळवणें अशी इच्छा आहे.

डिबेंचर रोख्यावर कारभारी मंडळांतर्फे **चार गृहस्थ सह्या करून** देतील.

अनुक्रमणिका

स्त्रियांचीं गाणीं

(संग्राहक :- महादेव विनायक डोंगरे)

एकादशीचें गाणें

[ह्यांत एकादशीच्या उपवासाच्या नांवावर नेहमीपेक्षा दुप्पट खाणाऱ्या सासूची विडंबना केली आहे.]

कडकडीत निर्जला । एकादशी आज मला ॥ ध्रु० ॥
आणी लौकर शाबूदाणे । सुंठसाखर कालीव म्हणे ।
ऊन ऊन खिचडी करी । घाली दाणे कुटुनी त्यांत ।
कडकडीत निर्जला । एकादशी आज मला ॥१॥
कीस रताळ्याच्या फोडी । तळी काप भजी करी ।
आणखी आवळ्याची वडी । भारी पित्त चढलें मला । कड० ॥२॥
शिंगाड्याच्या दशम्या करी । बटाट्याची भाजी करी ।
थालीपीठ तव्यावरी । लावी बहुत वेळ झाला ॥ कड० ॥३॥
वरीयाचा साखरभात । बदामाचें कांप त्यांत ।
साखर केशर बासुंदींत । वेलदोडे थंडाईला । कड० ॥४॥
फडक्यावरचें काढी दही । बासुंदीला साखर नाहीं ।
ताकपीठ खातां बाई । आजवरी जन्म गेला । कड० ॥५॥
खारकांची करी खीर । दोन कुडुचे लाडू कर ।
पेढे बर्फी पाव शेर । हलवाई देउन गेला । कड० ॥६॥
सासूबाई गळुनी जाती । केव्हां पारणें सुटेल म्हणती ।
तिथीमध्यें थोर तिथी । लागो पुण्य याचें मला । कड० ॥७॥
अजुनी घेतला नाही चहा । भाळीं तिडीक उठली पहा ।
आळ्यामध्यें आळशी महा । सून गांठ पडली मला । कड० ॥८॥
द्वादशीचा दिवस आला । ब्राह्मण बसले भोजनाला ।
जिलब्या लाडूंचा बेत केला । उभी कमला वाढायला । कड० ॥९॥

भोंडल्याचीं गाणीं

४

एक लिंबू झेलूं बाई । दोन लिंबू झेलूं । दोन लिंबू झेलूं बाई । तीन लिंबू झेलूं ।
तीन लिंबू झेलूं बाई । चार लिंबू झेलूं । चार लिंबू झेलूं बाई । पांच लिंबू झेलूं ।
पांचा लिंबांचा पानोठा । माळ घाली हनुमंता ।

हनुमंताची निळी घोडी । येतां जातां कमळें तोडी ।
कमळापाठिमागे लागली राणी । अग अग राणी इथे कुठे पाणी ।
पाणी नव्हे यमुना जमुना[1] । यमुना[2]-जमुनाची बारीक वाळू ।
तेथे खेळे चिल्हारी बाळू । चिल्हारी बाळाला भूक लागली ।
सोन्याच्या शिंपीने दूध पाजीलं । पाटाच्या[3] घडीवर निजवलं ।
निज रे निज रे चिल्हारी बाळा । मी तर जातें सोनार बाळा ।
सोनारदादा सोनारबाई । गौरीचें मोती झालेच नाही ।
गौरीच्या घरीं तांब्याच्या चुली । मखमल घातला मांडव पुरी ।
उष्टया पत्रावळी चिंचेखालीं । शेणगोळे बाभळीखालीं ।

पाठभेदः– १ जल्मन् नारी २ जल्मन् नारीची (नदीचें नांव ?). ३ चंदनाच्या पाटावर.

५

आडबाई आडवणी । आडाचं पाणी खारवणी । आडांत होता गणोबा ।
आमचा गणोबा सत्तेचा । पाऊस पडला मोत्यांचा ॥

६

नणंदा भावजया । दोघीजणी । शिंक्यावरचं लोणी । खाल्लं कोणी ।
मी कांही खाल्लं नाही । एकच बोट चाटून पाहिलं ।
आता माझा दादा । येईल ग । येईल ग । दादाच्या मांडीवर । बसेन ग । बसेन ग ।
वहिनीच्या चहाड्या । सांगेन ग । सांगेन ग । दादा तुझी बायको । चोरटी । चोरटी ।
असूं दे माझी चोरटी । घरादाराची लक्ष्मी ॥

७ माहेरचें मूळ

सोन्याचा डेरा बाई । मोत्याची रवी । तिथें आमच्या जाऊबाई ताक करीत होत्या ।
जाऊबाई जाऊबाई । मला मूळ आलें । मला काय पुसतेस । बरीच दिसतेस ।
पूस जा आपल्या नणंदेला
चांदीची चूल बाई । सोन्याचा खेळ । तिथें आमच्या वन्सं खेळत होत्या ।
वन्सं वन्सं मला मूळ आलें । मला काय पुसतेस । बरीच दिसतेस ।
पूस जा आपल्या दीराला ।
चांदीची दौत बाई । सोन्याची लेखणी । तिथें आमचे भावजी लिहीत होते ।
भावजी भावजी मला मूळ आलें । मला काय पुसतेस । बरीच दिसतेस ।
पूस जा आपल्या सासऱ्याला ।
सोन्याचा तांब्या बाई । चांदीचं ताम्हन । तिथें आमचे मामंजी संध्या करीत होते ।
मामंजी मामंजी मला मूळ आलें । मला काय पुसतेस । बरीच दिसतेस ।
पूस जा आपल्या सासूला ।
सोन्याचा करंडा बाई । चांदीची फणी । तिथें आमच्या सासूबाई वेणी घालीत होत्या ।

सासूबाई सासूबाई मला मूळ आलें । मला काय पुसतेस । बरीच दिसतेस ।
पूस जा आपल्या नवऱ्याला ।
परांच्या गाद्या बाई । गझनीच्या गिरद्या । तिथें आमचे पतीराज निजले होते ।
पती पती मला मूळ आलें । आणा फणी घाला वेणी । जाऊं द्या राणी माहेरी ॥

× × ×

'साहित्य-पत्रिके'च्या वर्ष २ अंक १ मध्ये 'कोंकणी गाणीं' यांतील भोंडल्याचीं गाणीं गाणें २ ह्याच्या शेवटीं पुढील ओळी अधिक पाहिजेत :—

झाड झपका फूल टपका । तें बाई फूल तोडीलं । बहिणा माथां खोवीलं ।
बहिणा तूझा भांग । मोतियाचा चांद ॥

मुलींचीं गाणीं

१ डेरा

पांचहि फडांचा नाग ग । एका आवद्यामध्यें ।
संखिणी डंकिणी बाळ ग । एका सायरामध्यें ।
चिमणाबाई ओढीते डेरा ग । पदर वाऱ्यानें गेला ।
नारायणराव राखीती ढोरें ग । दह्या भरीला वाडा ॥

२ नखोल्या

नखोल्या बाई नखोल्या । चंदनाच्या टिकल्या ॥ एक टिकली सांडली । गंगेत जाऊन बुडाली ॥
गंगेला आला लोंढा । भिजला माझा गोंडा । गोंड्याच्या पदरीं काडी । भिजली माझी साडी ॥
साडीच्या पदरीं रुपाया । भाऊ माझा शिपाया ॥ शिपायानें केली चोरी । गळ्यांत बांधली दोरी ॥

३ कांकणें

सोनार दादा सोनार बाई । गौरीचीं कांकणें घडलीं का नाहीं ।
पडलीं चाळणें ठेवली खुंटी । गौर म्हणते आण ग लेकी ।
आता कशी आणूं बाई शंकर आले । सोळा शृंगार मला पावले ॥

४ भावजयीचा सूड

आला नागपंचमी सण । आई मी नाग पूजाया जाईन ।
आई मला नेसावा दे ग कांहीं । आणा माळीयाची शिडी ।
काढा पाटावाची घडी । मला नको पाटावाची घडी ।
मला हवी वहिनीची चुनडी । वहिनीची चुनडी नेसली ।
वहिनीची चुनडी भिजली । अडकी खडकी वाळवली ।
पाटावाची घडी केली । ही घे वहिनी आपली चुनडी ।
वहिनीने चुनडी झुगारिली । पलंगीं जाऊन निजली ।
पती आला समजायाला । चल चल गिरिजे न्हावाला ।

ति नाही येत न्हायाला । तुमची वहीण न्हायली ।
माझी चुनडी भिजली । भिजली तर भिजूं दे ।
मी देइन चुनडीला रंग । तुम्ही घाल तो कशाचा ।
मी देइन डाळिंबी रंगाचा । मला नको डाळिंबी रंगाचा ।
मला हवा बालेच्या रक्ताचा ।
चांगली जेवायाला घाल ग आई । परतूनि मजला येणें नाही ।
असं काय ग म्हणतेस । बाळाबाईसंगे देईल तुझे भाई ।
भाई नव्हे ते वैरी । त्यांच्या कमरेला सुरी ।
चांगली वेणी घाल ग आई ! परतूनि येणें नाही ।
असं काय ग म्हणतेस । बाळाबाईसंगे येईल तुझे भाई ।
भाई नव्हे ते वैरी । त्यांच्या कमरेला सुरी ।
अंबिकेच्या पायां पड ग बाई । पायां पडायला ओणवली ।
कमरे जो घाव घातला । चुनडीला रंग दिला ।
वहिनीना आनंद झाला ।।

५ झिम्मा

झिम् पोरी झिम् । कपाळाचं भिंग ।
भिंग गेलं फुटून । पोरी आल्या उठून ।
आंब्याची टाहाळी । टप् टप् गळे । टप् टप् गळे ।
कोंकणचा राजा बाई । झिम्मा खेळे झिम्मा खेळे ।।

६ पिंगा

पिंगाबाई पिंगा । चवळीच्या शेंगा ।
चवळीच्या शेंगेला । दाणाच नाही । बाई दाणाच नाही ।
मामाच्या मुलीला । नाकच नाही । बाई नाकच नाही ।
माझा पिंगा । गेला दूरी । आणल्या तूरी ।
पगडा फू । बाई पगडा फू ।
माझा पिंगा । जातो विहीरी । आणतो दोरी ।
पगडा फू । बाई पगडा फू ।।

७ दंडफुगडी

दंडफुगडी दंडाची । दंडावरन जाईन ग ।
पांच पान खाईन ग । दिवाळीला बोली केली । दसऱ्याला येईन ग ।।

८ दंडफुगडी

दंडफुगडी दंडाची । बाईल माझ्या दीराची । अस्सा दीर नट्टका खोबऱ्याचा कट्टका ।
खोबरं झालं गोड गोड । मांडीला आला फोड फोड । फोड कांहीं फुटेना । कमळी कांहीं उठेना ।
कमळे कमळे दिवा लाव । दिवा गेला वाऱ्यानी । कमळीला नेली चोरांनी ।

बाजेखाली लपली । सासूबाईनी देखली । मामंजींनी ठोकली ॥

९ दौडका

ईस बाई ईस । दोडका कीस ।
दोडक्याची फोड । लागली गोड ।
आणिक दे बाई । आणिक दे ॥

(हें गाणें कंबरेवर हात ठेवून एक एक पाय पुढे नाचवीत म्हणतात)

१० आगोटा

आगोटा पागोटा । घाली शिंगोटा । सीता बोलते ।
लाल बागेंत जाईन म्हणते । साडी नेसेन म्हणते । सीता बोलते॥

११

काटवट काना । चौघीजणी सुना । पाणी कांहो द्याना । काटवट काना ।

१२

शाळुंकी शालकी । तुझी माझी पालखी । तुमची माझी पालखी ।
पगडा फू बाई । बाई पगडा फू ॥

१३

गेले होते बाई । आणल्या गाई । पगडा फू । बाई पगडा फू ॥

१४

गेरें घ्या गेर । पोटाला बरे । न खाई त्याची । म्हातारी मेरे ॥

१५

आगोटा पागोटा । घाली शिंगोटा ।
सिता बोलते । पाळणा हलवते । आगोटा पागोटा ॥

शब्दसंग्रह

रहाट

साहित्य-पत्रिकेच्या वर्ष २ अंक ३ मध्ये रहाटाचे शब्द आहेत. त्यांत पुढील भर घालणें अवश्य आहे. हे शब्द कोंकणांत प्रचारांत आहेतः—

रेवे— चाकाचे आरे.

खापेंकट— माळेला पोहऱ्या बांधतांना दोन लाकडाच्या पट्ट्या बांधाव्या लागतात त्या.

तुंबजोड— दांत असलेलीं चाकें. एक उभें व एक आडवें.

कनेकढ— तुंबजोड व रहाट यांना जोडणारें लाकूड.

चाकी— तुंबजोडावर बसविलेलें एक लहान चाक. यांतच रेवे अडकवलेले असतात.

पोहऱ्या किंवा मडकें यांचीच माळ असते.

महादेव विनायक डोंगरे

लावण्या

१

गुरुकुलपविज्ञान कैशे पोकळ भाषणें घे सोधुनि पहा नाहींतर केवळ पाषाण शिब तो महादेव कैलासी पूजा त्याची जाण आंत करण वैकुंठ ऐका विष्णुपुजा जाण चरण ते पाताळी वामन पुजेवरती ध्यान बुध्य तो भर्मा सप्तालोकी पुज्यस्थान चित्ती तो नारायण क्षिरसागरीं रत्नखाण इंद्र तो भर्मरा वस्तु निर्माण निर्गुण असा शोध कर मनाला शाहीर गावना भेदावाचून कराल गाण तर केवळ आहे वाण। त्रिकुटामर्धा श्रीहट विष्णु गुणवान त्रिकुटामर्धी ब्रह्म ललाटी चंद्रसूर्य पान नारायण गुरु हंकरी उदराचे ठाण सर्वांने ते चैताने नेत्रे आदि ते पान डोळ जोती महालिंग अश्विन देव मान सत्रायी पड पड जिभाना कळा खेळ जाण ॥ १ ॥ सहस्रदलामधे तेच आडसष्ट त्रेत जाण त्यावरती गुरूचा पहारा वरतीं करी गुरू ठाण आवठकर नाम त्याच्यावर सोमशब्द जाण वोठ पीठ त्यामधे तिसरा डोळा निर्माण दशीदोराची अन्त ते पहा मेरू शिखर तीन रात्रीचा सह्स्रावा हिसा तीच गुरू खूण ॥ २ ॥ निरहंकारापासून अहंकार ऐका सुज्ञान धुम् धुम् कार होता नव्हता प्रथम दिनमान श्रीहटामधे तिसरा डोळा आवोठ पीठ दोन तिथे सत्तावी सुंदर ऊनमणी उभी गुण-खाण रंगरूपरेखा दाखवा गाव नाखून ॥ ३ ॥

\+ + + +

२

आले सदाशिव शंभो त्याशी करतो बोलण पारपतींनी तवा मळींचा वन्याव लागन अमृत शिंपून केला साजिवन ऐका गावन नेऊन गणाला दरवाजावरती ठेवला राखण आली सांबाची सोरी येऊद केले दारुण चक्रबाण मारला गणाचा शिर दिला उडवून ह्या गणाचा शिर उडाला कैलास गमान कुठें गणाचा शिर पंडिता पडले जाऊन आगड धुम् आगड धुम् वाजे चौघडा नाचे संधान करतो वैऱ्यावर हल्ला डफावर तुरा लावून ॥ १ ॥ याद बोल बर्म्याशी शिवाशी लावले लग्न कशी बर्म्यानीं मुंज लावली गणपतींवांचून आज पुरुसुमी आधे नवमीला आज नारायण बापू कुशाबा करी कव्हाना लडबड अज्ञान घतुऱ्याचा वधे कराघो धवशे वस्तान हली गांव रहिवाशी गावा औवं-ढ्यात ठिकाण ॥ २ ॥

धवळा

१

आला कृष्णाचा भिरका मूर्खा हुशार होइ कंबर बांध वस्रपाथानीं व्हइल जनानी उचल जरीचा जरिबंद तरस लांडगी सभा मांडली खोकड बैसले पद गाया काय माकड ताल तोडी डोंगरी मोर नाचे थयाथया स्वप्नामधीं गाढव धमकली रंभे-

ची चव घेउनिया आडांतले राहणारे म्हणुन मी आलों समिंदर पाहुनिया पंढरपुरचे चोट खवूट असे ते एक निर्फळ वाया पाटिलकीचा कनिया सांगतो हडका हडोळीचा वांद भरली घागर झाली उताणी तुझ्यापुढें ठेवली नांद आला किरिष्णाचा भिरका मूर्खा हुशार होइ कंवर बांध (१)

शनेश्वराचा पुत्र आकाशीं वनवानर पैदा झाला घरोघरीं देवंगना भोगितो एकच धिंगा माजवला. सांग कितिक कितिक येउजना जोत अग्नीचा हिलाल परकशला माया मौना विष्णु नटला नाद जोडण्याचा उठला असा एखादा घट्ट करावा त्रिन-सूदरी नसता सांद आला किरिष्णाचा भिरका मूर्खा हुशार होइ कंवर बांध (२)

तेहतीस कोटी देव जमून यानीं वज्रघट बनावला वज्रघट डोक्यावर झुकत मौना चालले पाण्याला वज्रघट बुडविला नाद उमटला वनवानर आडवा गेला तूं अग्नीचा हिलाल कसा भोग सामवल मजला वनवानर धरुनशानी समुद्रापोटीं बंद केला सांग कितिक कितिक येऊजना धडाके उडतिल पाण्याचे बुंध आला किरिष्णाचा भिरका मूर्खा हुशार होइ कंवर बांध. (३)

कुळखेतरावर भिम जाळाया वनवानर आणला होता कसा कोणी बाहेर काढला वज्रघटाची सुद नसता सांग वज्रघटाची लांबी रुंदी तसूतसूची करगणता कोंडु मायाजी धोंडु सायाजी कवळ्या सुरावर सुर ओढता बाळगोपाळ सुर ओढितो आलगोजी लावून चाल धवशा आळीचा शिरीं आखाडा तिथे कवींचा कटिबंद आला किरिष्णाचा भिरका मूर्खा होइ हुशार कंवर बांध (४)

\+ \+ \+ \+

२

एकाचा दोन करशील पचू लक्षानें निघूऱ्याचा जनम गेला कोदाण्डकरतांनें मुलुख दुनानी तुला पुसतों पहा राव सोधून तुझया देहेमध्यें कुठे जळती आगीनें (१)

असा एक भी तुला पुसतों धर याचा ध्यान आकाशवरतीं कोण बसला बरमा होऊन हातीं घेऊन पुसतां पाहतो घटका सोधून पहिल्या घटकेमधीं केली सृष्टि उत्पन्न दुसऱ्या घटकेमधीं केले मनुक्षजन्म (२)

असा एक मी तुला पुसतों पहा राव सोधून रामसोमीनीं बाण मारिला पाताळ फोडून पाताळामधीं घंटाळ वाजे सृष्टिजन घंटाळाच्या नादावर कोण ऋषि बसला तप धरून सांगा ऋषींची नांव सभेमधें राहील मान मुलुख दुनानी तुला पुसतों पहा राव सोधून (३)

मुलुख दुनानी नव्ह पुकाजी जीवायेनी जाण आसकीच्या धन्याला दिला जानव पाहून कवी जानकोजी कवन करितो वस्ती राजुरांत त्याचे चेले विठू लाडू माहित सगळीक त्याच्या डफावर तुरा निशाणी चौमुलखी डंक (४)

ना. गो. चापेकर

अभिप्राय

श्री ऋद्धिपूरवर्णनः—(संपादकः—श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे, एम्. ए. एल्‌ल् बी. यवतमाळ, १९२९, पृ. ४४+१४०, आवृत्ति १ ली, किंमत १॥ रु.)

शक १२८५ च्या सुमारास लिहिलेला म्हणजे बहुतांशीं ज्ञानेश्वरीशीं समकालीन असा मराठी ओवीबद्ध ग्रंथ या नात्याने 'ऋद्धिपूरवर्णन' ह्या ग्रंथाची भाषिक, सामाजिक म्हणजे ऐतिहासिक महती फारच मोठी आहे. महानुभावीय मराठी वाङ्मयांतील सातीग्रंथ या नांवाने विख्यात असलेल्या सप्तकांतील अनुक्रमाने सातवा परंतु विषयमाहात्म्याने पहिला असा हा ग्रंथ त्या पंथाचे दृष्टीनेहि अत्यंत महत्वाचा आहे. असा ग्रंथ संपादून प्रसिद्ध करण्याचा मान श्री. यशवंतराव देशपांडे यांनी आपल्या अविरत परिश्रमांनी व साक्षेपी अभ्यासाचे बळावर मिळविला हें त्यांना भूषणास्पद आहे. 'प्राचीन मराठी वाङ्मय' ह्या ग्रंथमालेंतील हा ग्रंथ पहिला असून, शारदाश्रममालेचा क्रमांक दुसरा आहे. त्यावरून अशा तऱ्हेचे आणखी ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचा श्री. देशपांडे यांचा इरादा स्पष्ट दिसतो. त्याबद्दल ते अर्थातच अभिनंदनास पात्र आहेत.

ऋद्धिपूरवर्णनासारखे प्राचीन ग्रंथ म्हणजे ते प्रसिद्ध करणारांच्या अभ्यासी आणि चिकित्सक वृत्तीचें प्रत्यंतरच होय. अशा ग्रंथांवर अभिप्राय देतांना त्यांतील मतें, प्रतिपाद्य विषय, शैली इत्यादि अंतर्गुणांबद्दल बरें वाईट मत प्रदर्शित करून त्याचा तादृश फायदा नसतो. एक तर अशा ग्रंथांचे लेखक अशा प्रतिपादनांचा परिणाम होऊन ग्रंथांत सुधारणा करण्याच्या किंवा गौरवाबद्दल धन्यता मानून उत्तेजन पावण्याच्या स्थितीच्या पलीकडे असतात. यामुळे अशा ग्रंथांचा पुनरुद्धार करून छापण्यामध्ये दिसून येणाऱ्या अभिरुचीबद्दल दोन शब्द लिहिणेंच काय तें शक्य होतें. त्यादृष्टीने पाहिलें असतां महानुभावीय वाङ्मयांत श्रेष्ठत्व पावलेला हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यांत श्री. देशपांडे यांनी महानुभावीय पंथ आणि प्राचीन मराठी वाङ्मयेतिहासाचे जिज्ञासू अभ्यासक यांवर फार मोठे उपकार करून ठेविले आहेत असेंच म्हणावें लागेल. उपयुक्त नानाविध शाखांचे मोक्ते म्हणून कांही महानुभावीय महंत, श्री. केळकर, कोल्हटकर, भिडे, अणे, पंगू इत्यादिकांचे अभिप्राय ग्रंथाबरोबरच देऊन श्री. देशपांडे यांनी इतरांचीं तोंडें सहजच बंद केलीं आहेत.

ग्रंथांतील अंतर्गुणांबद्दल संपादक जबाबदार नसले तथापि त्याच्या संपादनाविषयींची सर्व प्रकारची जोखीमदारी संपादकांनीच घ्यावी लागते. मूळग्रंथाचें प्रतिलेखन, योग्य अर्थबोधक शुद्धलेखन, दुर्ज्ञेय शब्दांचें स्पष्टीकरण, कित्येक कल्पनांचें विशदीकरण वगैरे यथायोग्य देण्यामध्ये संपादकाचें कौशल्य दिसून येतें. त्या दृष्टीने

श्री. देशपांडे यांनी विशेष खटपट केल्याचें दिसून येतें. श्री. राजवाडे यांच्या कट्टर आणि श्री. भिडे यांच्या साम्यरक्षक अशा उभयविध पद्धतींच्या मिश्रणाने श्री. देशपांडे यांनी प्रतिलेखन केलें आहे तें अनेकांना निरपवाद वाटेल. महाराष्ट्रांतील विद्वान् तज्ज्ञांकडून त्यांनी विधायक टीका मागविली आहे. जोंपर्यंत मूळ प्रति फारशा मिळत नाहीत ही वस्तुस्थिति आहे आणि अनेक ग्रंथ उपलब्ध झाल्यानंतर येणारा तेरावे शकशतकांतील भाषाप्रयोगांबद्दल अधिक निश्चितपणा आला नाही तोंपर्यंत एखाद-दुसरा मतभेद किंवा पर्याय केवळ तर्काने सुचविण्यापलीकडे कोणालाहि कांही करितां येईल असें वाटत नाही. तथापि शास्त्राची वाढ होण्याच्या दृष्टीने संपादकाने जो दिल-दारपणा व उघडें मन ठेवावयास पाहिजे तें श्री. देशपांडे यांनी ठेविलें आहे हें पाहून बरें वाटतें.

मूळ ग्रंथांतील विषयांत प्रवेश करून देण्यासाठी संपादकाने विस्तृत प्रस्तावना अभ्यासानें लिहिली असतां वाचकांना होणारी मदत यांतील प्रस्तावनेवरून चांगलीच होते. प्रस्तावनेमध्ये ग्रंथांतील विषयांचा परामर्ष घेतला आहे एवढेंच नव्हे तर ग्रंथाच्या समजुतीकरितां आवांतर लागणारी माहितीहि श्री. देशपांडे यांनी साक्षेपाने पुरविली आहे. महानुभावीय टीपग्रंथ व महापुरुषांचीं चारित्रें हीं नवीन अभ्यासकांना कांहींशीं उपकारकच वाटतील. परंतु त्याच भरांत ऋद्धिपूरवर्णन या प्रबंधाची काव्य या दृष्टीने केलेली चिकित्सा विशेषशी अप्रासंगिक वाटली नाही तथापि मराठी वाङ्मयाचें विहं-गमदृष्टया परीक्षण केवळ निरर्थक वाटल्यास तो वाचकाचा दोष आहे असें म्हणतां येणार नाही.

मूळ ग्रंथ जसाचा तसा छापण्यांत जो कांही मतलब असतो तो टीपग्रंथाबद्दल तितका कटाक्ष ठेवण्यांत असतोच असें वाटत नाही. त्यांतून टीपग्रंथांतील दुर्बोध यांतील स्थळें तशींच राहिली असतां वाचकवर्ग घोटाळ्यांत पडतो असें आम्हांस वाटतें. टीपग्रंथांत प्रश्नचिन्हें कोठेच नाहीत यामुळे सर्व ग्रंथाचा योग्य अर्थ लागला असावा असें दिसून एक प्रकारचें समाधान वाटतें. परंतु तेंच समाधान सामान्य वाचकांच्या वाट्यास देण्याचे दृष्टीने शब्दार्थ देण्याचे बाबतींत वगैरे थोड्याखर्चांत आणखी सोय करतां आली असती असें वाटतें. टीपांत न आलेले शब्द तेवढेच परिशिष्टांत एकपानी कोशांत दिले आहेत. त्या ऐवजी सर्वच शब्द विल्हेवारीने दिले असते तर हळूहळू प्राचीन मराठीचा कोश फारतर दहा बारा पृष्ठांत झाला असता. मध्येच एखादा भाग काढून वाचूं इच्छिणाऱ्या वाचकाचें साहाय्य करण्याइतका उपयुक्त कोश अशा पुस्तकांना अवश्य असणें जरूर आहे.

पुस्तकांतील विषय बहुतांशीं वर्णनपर आहेत. अर्थात् तत्कालीन कित्येक गोष्टीं-बद्दल विश्वसनीय माहिती सदर पुस्तकांत सांपडण्यासारखी आहे. विशेषतः भोजन, पक्वान्नवर्णनावरील ५०५–५४३ ह्या ओव्या साहजीकच मनोरंजक वाटतील. पक्वा-न्नांची वाढ इतिहासकालांत कसकशी झाली ह्याचा विचार करणारांस सहाशें वर्षां-

च्या पूर्वी महाराष्ट्रांतील पक्वान्नांचीं वर्णनें वाचून उपयुक्त माहिती मिळेल. रव्याची खीर, कनकवर्णाचे मांड्यांचे वेठ, पोळी (पुरणपोळी तर नव्हे ?), वाफा वर जात आहेत व मोगऱ्यांच्या गुच्छाप्रमाणेच ज्याचें दर्शन आणि सुवासहि मनोहारी आहे असें राजान्न उर्फ भाताची मूद, शिखरणींचे वडे, घिरडीं, उंबर, पुऱ्या, नाखिवा, माळती, सळिव इत्यादि गव्हल्यांचे प्रकार, वालाचे पदार्थ, कोसिंत्रिरी, भर्जी (रूप-सस्नेह भर्जिकें), कानवले, भाकरी, दहिदूध, ताक यांची समृद्धि व त्यानंतरचें सुप्रसन्न मनानें तांबूलभक्षण हीं तत्कालीन समाजांतील आचारपद्धतीवर प्रकाश पाडणारीं साधनें पाहून, वाचून, समजून घेतल्याशिवाय आमच्याने तरी पुढे जाववलें नाही. ' वैदर्भी रीतीचें काव्य ' ह्या शीर्षकांत (परि. २०) श्री. यशवंतरावांनीच स्थल-व्यक्ति वर्णनाचीं सुंदर उदाहरणें एकत्र ग्रथित करून दिलीं आहेत तीं तरी वाचकांनी अवश्य पहावीं. राजमठांतील श्री. गोविंदप्रभूचें छायाचित्र आणि ऋद्धिपूर येथे मशीद होण्याच्या पूर्वीचा तेथील स्थलांचा नकाशा दिल्यामुळे या ग्रंथाच्या समजुतीला अवश्यक अशीं दोन शास्त्रीय साधनें प्राप्त झालीं आहेत. वाङ्मयेतिहासांत लक्ष घालणाऱ्या सज्जनांना या पुस्तकाचा संग्रह अवश्य केला पाहिजे अशी या ग्रंथाची लायकी आहे हें सांगण्याला अधिक पुराव्याची जरूरी आहे असें आम्हांस वाटत नाही.

दि. वि. काळे.

महात्मा गांधी–सैतान कीं साधु ? (ले. श्री. एकनाथ यादव निफाडकर, किं. २ रु.) श्री. निफाडकर यांनी ही ३०० पृष्ठांची कादंबरी अगदी ताज्या राजकारणावर लिहिली आहे. महात्मा गांधींना पकडून येरवड्याच्या तुरुंगांत नेऊन ठेवलें हा ह्या कादंबरीचा शेवट आहे. गांधी हे साधु आहेत, शत्रूंनाहि मित्र बनविण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत आहे, त्यांच्या अलौकिक वृत्तीमुळे मोठमोठे पैकेवाले आपखुषीने कफल्लक बनतात, परमेश्वराची कोणतीहि माया गांधींना मोहित करूं शकत नाही इतकें निर्विकारित्व त्यांच्या ठिकाणीं आहे, ह्या त्यांच्या साधुत्वामुळेच त्यांचें राजकारण दणदणित झालें, हें ह्या कादंबरींत उत्कृष्ट रीतीने वर्णिलें आहे. राजकारणविषयक कित्येक विधानें मार्मिक आहेत. समाजांतील स्त्रीविषयक अनीतीची घाण कादंबरीकारांनी गटारांतून उपसून रस्त्यावर टाकिली आहे तेथून ती अजिबात नाहीशी करणें हें आता लोकांचें काम आहे. ह्या कादंबरींत अस्पृश्यांचा उद्धार झालेला आढळतो तर बहुपत्नीकत्वाच्या चालीचेंहि पुनर्जीवन केलेलें वाचावयास मिळतें. प्रौढ स्त्रीपुरुषांनी ही कादंबरी वाचण्यासारखी आहे. एकंदरीत काव्य आणि मुत्सद्दीपणा ह्यांचा संयोग इतक्या सुबक रीतीने झालेला पाहिल्यावर मुत्सद्याच्या अगोदर सर्व जगभर कवींनी फिरूं नये असें कोण म्हणूं शकेल ?

शुद्धिभ्रमखंडननिरास

(ले. गो. कृ. मोडक)

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १ ॥ ' कालिदास'

प्रास्ताविक—दुसऱ्या वर्षाच्या तिसऱ्या अंकामध्ये मराठींतील शुद्धिभ्रम हें शीर्षक देऊन मीं एक लेख लिहिला होता. यांत संस्कृतावरून मराठींत आलेल्या शब्दरूपांविषयी व कांही अवांतर शब्दविशेष व शब्दप्रयोग यांविषयी चर्चा केली होती. त्या चर्चेत मराठींतील कांही रूपांपैकी कोणतीं शब्दांचीं व शब्दप्रयोगांचीं रूपें ग्राह्य व कोणतीं अग्राह्य हें दाखविलें होते. अर्थात् हीं सर्व रूपें विद्यमान मराठींतून घेतलीं होतीं. एतद्विषयक माझी विचारसरणी आपणास पसंत असल्याचेंहि कांही विद्वानांनी मला सांगितलें होतें. परंतु अण्णा मोडक म्हणतात त्याप्रमाणें माझ्या या चर्चेच्या खणखणाटाने म्यां मोडकानें रा. विष्णुपंत निजसुरे यांची चातुर्मासांतील झोप मोडली, असें माझ्या लेखाच्या खंडनपर (?) लिहिलेल्या वर्ष ३ अंक १ मधील रा. निजसुऱ्यांच्या लेखावरून मला समजून आलें. तेव्हा मीं आपला लेख व तत्खंडनपर लेख असे दोन्ही वाचून पाहिले. पण त्यांत मला माझ्या मुद्यांपैकी एकहि मुद्दा खंडित झालेला आढळला नाही. मात्र 'मोडकांचे मुद्दे मीं (२५ पैकीं १६) बहुतेक (!) खंडित केले' अशी दर्पोक्ति खंडनपर मानलेल्या लेखांत मला आढळली. खंडनाभासालाच लेखकानें तत्त्वतः खंडन असें मानिलें. हा परिणाम त्यांच्या व माझ्या दृष्टींतील भेदामुळे उत्पन्न झाला आहे. माझें म्हणणें कसें बरोबर आहे, याचें विवेचन खालील अनुवाकांत ठिकठिकाणीं मीं केलें आहे. असें करितांना मातृभाषेची सेवा करणें व तदर्थ प्रयत्नामध्ये वाचकांपुढे भाषाशास्त्राचीं तत्त्वें जातां जातां मांडणें याहि गोष्टी जातां जातां साधल्या आहेत.

खंडनाचें आभासत्व

१ (क) **मोडककृत विधान**—अधःपात या शब्दामध्ये विसर्ग आहे. याचे धर्तीवर अंधकार, धिक्कार व हाहाकार या शब्दांत सादृश्यभ्रमाने विसर्ग घालून अंधःकार, धिःक्कार, हाहाःकार अशीं रूपें झालीं आहेत.

(ख) **निजसुरेकृत खंडनाभास**—वरील तीन शब्दांत आलेला विसर्ग, जोर किंवा दाटपणा दर्शविण्याकरिता आला आहे. शिवाय हा विसर्ग क-च्या पूर्वीच्या जिह्वामूलीयाचें रूपांतर आहे.

(ग) **मोडककृत आभासनिरास**—विसर्गानें जोर येतो हें खरें असल्यास धक्का, ठोसा, घाव, प्रहार इत्यादि शब्दांत विसर्ग आला पाहिजे. पण तसा तो येत

नाही. ताक पातळ असल्यास त्यास ताक म्हणावें, पण त्यांत दाटपणा आल्यास त्यास कोणी ताक म्हणत नाहीं. ककारद्वययुक्त धिक्कार हें रूप जोरदार कीं धिःकार हें जोरदार, याचा वाचकांनीच विचार करावा. जिह्वामूलीयाचा विसर्ग होईल, पण जिह्वामूलीय तरी मुळांत पाहिजे, तो येथें नाही. करितां त्याचे स्थानीं विसर्ग आला आहे, हें म्हणणें शशशृंगाची खुंटी बनविली असें म्हणण्याइतपतच उचित आहे.

२ (क) **विधान**—जन्मापासून मरणापर्यंतचा इतिहास एतदर्थीं संस्कृतांत चरित शब्द वापरतात; जसें उत्तररामचरित, दशकुमारचरित इत्यादि. याचें स्थानीं संस्कृत शब्द म्हणजे त्यांत जोडाक्षर असलेंच पाहिजे, अशी अर्धवट कल्पना जमेस धरून, मराठीमध्ये चरित्र शब्द वापरितात. पण सोपा शब्द टाकून चरित्र हा कठिनोच्चार शब्द वापरूं नये. मराठी भाषेचें वळण जोडाक्षरें टाकण्याकडे खचित आहे. सप्तन्–सात, अष्टन्–आठ, चक्र–चाक, पत्रक–पातें इत्यादि उदाहरणें हेंच दाखवितात.

(ख) **खंडनाभास**—संस्कृतामध्ये चरित्र हा शब्द चरित या अर्थीं कोशकार व आपटे हे देतात; व चरित या शब्दाच्या अर्थीं चरित्र हा शब्द कार्यकारण-भावलक्षणेने योजिला जाणें शक्य, अतएव योग्य, आहे.

(ग) **आभासनिरास**— चरित्र हा शब्द चरित या अर्थीं योजण्यास लक्षणेचा अवलंब करावा हें योग्य नाही. लक्षणेचा आश्रय हा अनिर्वाह-पक्ष आहे. मुख्यार्थानेच यावच्छक्य शब्दयोजना करावी. चरित हा शब्द विवक्षितार्थ मुख्यार्थाने व्यक्त करण्यास विद्यमान असतां, तो टाकून चरित्र आदरूं नये. अन्नशुद्धि हा शब्दहि तूप हा अर्थ व्यक्त करूं शकतो. पण विशिष्ट परिस्थतीच्या अभावीं तो आपण वापरीत नाही. कारण तूप हा त्याचा अर्थ केवळ लाक्षणिक आहे.

३ (क) **विधान**—पुम् + लिंग यांचा संधि होतांना म् चा अनुस्वार करावा किंवा त्या अनुस्वाराचाहि पुढे अनुनासिक ल् करावा. सारांश म् आणि ल् मिळून होणाऱ्या संयुक्तरूपामध्ये अनुस्वार व ल् हे तरी दिसतील, किंवा अनुनासिक ल् व साधा ल् असे तरी दिसतील. तिसरा प्रकार शक्य नाही. करिता प्रस्तुत ठिकाणीं पुंलिंग किंवा पुँल्लिंग अशीं रूपें सिद्ध होतात. अर्थात् अनुस्वार व त्याचेपुढे दोन लकार,–एतद्विशिष्ट म्हणजे पुंल्लिंग असें रूप लिहूं नये.

(ख) **खंडनाभास**—य् व र् किंवा ल् यांच्यापूर्वी अनुस्वाराचे विकल्पाने अनुनासिक य् व र् किंवा ल् होतात; व अनुस्वार आणि अनुनासिक यांचा भेद स्पष्ट भासणारा नाही. करिता पुंल्लिंग हें रूप योग्य मानावें.

(ग) **आभासनिरास**—अनुस्वार हा वर्ण आहे, तर अनुनासिक हा केवळ धर्म आहे. अनुस्वार नाम आहे, तर अनुनासिक विशेषण आहे; तेव्हा वस्तूचा व धर्माचा घोटाळा संभाव्य नसल्यामुळे अनुस्वार व अनुनासिक यांचा घोटाळा झाला हें म्हणणें योग्य नाही. मात्र अनुस्वार हा वर्ण जसा विशिष्ट चिन्हाने दर्शवितात,

तसाच एखादा उभयधर्मी वर्ण अनुनासिक म्हणून सांगावयाचा असल्यास त्याचें अनुनासिकत्व ज्या चिन्हाने दर्शवितात त्यास अनुनासिक चिन्ह म्हणतात. या दोन चिन्हांचा घोटाळा होऊन पुंलिंग हें रूप प्रवृत्त झालें असें म्हणतां येईल; पण घोटाळ्यामुळे अर्थात् अज्ञानामुळे तें उत्पन्न झालें यावरूनच तें त्याज्य ठरतें. घोटाळ्यामुळे उत्पन्न झाल्याने कोणतीच वस्तू ग्राह्य ठरत नाही; निदान व्याकरणांत तरी नाहीच. सारांश प्रस्तुत रूप अज्ञानाने उत्पन्न झालें असें म्हणणें म्हणजेच त्याचें सदोषत्व कबूल करणें आहे.

खंडनकार म्हणतात ल् चे पूर्वी अनुस्वार व अनुनासिक यांतील भेद स्पष्ट प्रतीत होत नाही. होणार कसा? एक वस्तू व दुसरा धर्म. ल्‌चे पूर्वी एका रूपांत अनुस्वार आहे तर दुसऱ्यांत अनुनासिक ल् आहे; तेव्हा भेद पाहणें तो अनुस्वार व अनुनासिक ल् यामध्ये पाहिला पाहिजे. यांतील भेद मराठी लेखकांस कळत नाही, इतके खंडनकारांच्या मतें ते मूर्ख आहेत काय? स्वतः खंडनकार मात्र वस्तू व धर्म यांतील भेद जाणतां दिसत नाहीत. अमुक मनुष्य स्वदेशीव्रतामुळे साखर खात नाही, त्यास गूळ वाढा, असें कोणी म्हणेल; पण खंडनकार म्हणणार त्यास साखर न वाढितां नुसते तांबडे वाढा. अहो खंडनकार, तांबडे हा धर्म आहे. गूळ या वस्तूचे ऐवजी नुसता धर्म कसा वाढणार? तद्धर्मविशिष्ट एखादा पदार्थ सांगा म्हणजे तो वाढतां येईल. कोशांत तांबडें विशेषण अतएव धर्म आहे. त्याचा गूळ इत्यादि अर्थ दिलेला नाही. हीच स्थिति अनुनासिक शब्दाची. अनुस्वारापासून वेळेस भेद कळणार नाही तो अनुनासिक ल्‌चा. नुसत्या अनुनासिकाने कोणत्याहि वर्णाचें ग्रहण संभवत नाही. दोन चिन्हांमधील भेद प्रतीत होत नाही,असाहि खंडनकारांचा अभिप्राय संभाव्य मानितां येत नाही. कारण हा भेद लहान मूलहि सांगू शकेल. केवळ बिंदु आणि अर्धचंद्र व बिंदु यांतील भेद कधीच दृष्टिआड होणारा नाही. सारांश वर्णदृष्ट्या पाहिल्यास एका बाजूस अनुस्वार व दुसऱ्या बाजूस अनुनासिक ल्, यांतील भेद लक्ष्यांत सहज येण्यासारखा आहे. चिन्हदृष्ट्याहि विचार केल्यास हाच प्रकार. करिता प्रस्तुत पुंल्लिंग हें रूप सिद्ध होण्यास पुरेसा घोटाळा कोठेच आढळत नाही. तेव्हा हें रूप केवळ अज्ञानजन्य आहे. अशा स्थितींत तें त्याज्य आहे हें ओघानेच प्राप्त होतें. अनुस्वारापुढे र्‌चा अनुनासिक र्ँ होतो हें म्हणणें म्हणजे वंध्यापुत्राने चोरी केली या म्हणण्याप्रमाणे सर्वथा असमंजस आहे. व्याकरणसृष्टींत मूळ अनुनासिक र्‌चाच पत्ता नाही; तर त्याची वैकल्पिक प्राप्ति कोठून संभवणार?

४ (क) विधान—लाजहोम याचें रूपांतर लज्जाहोम आचरटपणामुळे आलें आहे.

(ख) खंडनाभास—या रूपांतराच्या मुळाशीं विनोदाचीच इच्छा प्रभावी दिसते. येथे निर्णय करणें रसिकपणाचें काम आहे.

(ग) आभासनिरास-लज्जेचा होम करणें ही कल्पना रसिकपणाची नाही, व्याकरणांत तर तशी खास नाही. पत्नीला नुसती हांक मारावयाची झाली तरी ती हांक अखूड मारावी असेंच व्याकरण सांगतें. हे स्त्रि असें म्हणावें, स्त्री असा लांबलचक हेल काढूं नये. वधु, पुनर्भु यांचे संबंधानेहि व्याकरणाचें असेंच धोरण आहे. तेव्हा लज्जाहोम असें लज्जेचा नायनाट दर्शविणारें रूप वैयाकरणांस कधीच अभिमत होणार नाही; मग या रूपांत ज्याला रसिकपणा आढळेल त्याने तें खुशाल रसानुकूल म्हणूनच प्रवृत्त झालें आहे असें मानावें. पण तें भाषाशास्त्रास संमत नाही हें विसरूं नये.

५ (क) **विधान**---निद्रिस्त, द्रुष्ट व संपुष्ट हीं रूपें पूर्वोक्तानुसार म्हणजे संस्कृत शब्द जोडाक्षरप्रचुर असावा या कल्पनेने, क्रमाने निद्रित, दुष्ट व संपुट या शब्दांचीं भ्रांतिमूलक रूपांतरें आहेत. करिता त्यांचे ठिकाणीं मूळ संस्कृत शब्दच योजावे. कारण तेच सुलभोच्चार आहेत.

(ख) **खंडनाभास**--निद्रिस्त या शब्दांत र् चा उच्चार झाल्यावर, दंत्य सकार उच्चारला जातो. या व इतर स्वाभाविक उच्चार करण्याच्या प्रवृत्तीस अनुसरून स्वरोच्चारशास्त्राप्रमाणे प्रस्तुत अपभ्रंश बनले आहेत: करिता ते रक्षणीय आहेत.

(ग) **आभासनिरास**---निद्रिस्त या इशब्दांत स्-चा उच्चार र्-च्या पुढे कीं इ-चे पुढे होतो, हें इंग्रजी पहिल्या इयत्तेतील आपल्या नांवाचें इंग्रजींत स्पेलिंग करणारा मुलगाहि सांगूं शकेल. स् चा उच्चार इ-कारानंतर होतो हें स्पष्ट आहे. तो र्-च्या पुढे कसा होतो, हें केवळ खंडनकारच जाणोत! प्रस्तुत शब्दांत घुसणारे स्, र्, ष् हे समर्थनीय मानल्यास खंडनकारांच्या अभिनव स्वरोच्चारशास्त्राप्रमाणे मुद्रित, गलित, परिमित यांचे ठिकाणीं क्रमाने मुद्रिस्त, गलिस्त व परिमिस्त हीं रूपें आदरावीं लागतील. तसेंच पुष्ट, तुष्ट यांचे ठिकाणीं प्रुष्ट व त्रुष्ट अशीं रूपें व मितकूट, चिरगूट या ठिकाणीं मितकुष्ट व चिरगुष्ट अशीं रूपें प्राप्त होतील. हीं विद्वानांस रुचतील काय?

६ (क) **विधान**---शतकृत्य हा शब्द शतक्रतु या शब्दापासून साधला आहे. याचे अर्थाच्या मुळाशीं असलेली कृत्याची थोरवी ही कल्पना मनास त्वरित पटत असून, शतक्रतु या मराठीस अपरिचित असलेल्या शब्दांत ती आढळत नाही, पण मराठी रूपांत आढळते. 'शंभरांमध्ये श्रेष्ठ कृत्य' असा अर्थ येथे विवक्षित आहे.

(ख) **खंडनाभास**--क्रतु याचा उच्चार चुकीने कृत्य असा होऊं लागला. यामुळेच शतकृत्य हें रूप मराठींत साधलें आहे.

अभिप्राय

रघुनाथपंडितकृत नलदमयंती - स्वयंवराख्यानः–(संपादक प्रो. श्री. रा. पारसनीस, एम्. ए., सांगली). जुनीं मराठी काव्यें कोणत्या तरी परीक्षेला नेमिलीं ह्मणून त्यांच्या नुसत्या आवृत्या काढल्याने त्यांच्या अभ्यासास कांहींचीहि मदत होत नाही. अशा काव्यांच्या आवृत्त्या त्यांतील पाठभेद व अर्थचिकित्सेसह, योग्य त्या तज्ज्ञांकडूनच काढविणें आता आवश्यक झालें आहे. मराठीमध्ये साधारणतः कोणत्याहि काव्याची आधारभूत आवृत्ति (authorised Editon) मिळत नाही. ज्या काव्याच्या नवीन आवृत्त्या निघतात त्या इतक्या घिसाडघाईने, निष्काळजीपणाने व आत्मप्रौढीने काढल्या जातात की, त्या वापरणारा विद्यार्थी व सामान्य वाचक त्यांतील पाठांचे अर्थ लावतां लावतां मेटाकुटीस येतो, व शेवटीं त्यास इष्टार्थाची निष्पत्ति होत नाही ती नाहीच. शिवाय कठीण स्थलांवर अशा टीपा दिलेल्या असतात की, वाचक जास्तच बुचकळ्यांत पडावा. किंवा पुष्कळ स्थळीं त्यास अर्थाच्या ऐवजी प्रश्नचिन्हेंच दृष्टीस पडावीं. प्रस्तुत नलदमयंती–स्वयंवराख्यानाचें विधिलिखित असेंच असल्यामुळे खालील दोन शब्द लिहिणें आम्हांस भाग पडत आहे.

हें सुंदर काव्य मराठी वाचकांना संपूर्ण रीत्या सादर करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न करण्याबद्दल प्रो. पारसनीसांचे आभार मानले पाहिजेत. पण त्यांनी हाच प्रयत्न विशेष कसोशीने केला असता तर हेच आभार द्विगुणित झाले असते. फार काय पण प्रतींच्या बाबतींतहि इंदूरच्या श्री. सरवट्यांनी काढलेली या काव्याची प्रत श्री. पारसनिसांच्या गावींही नाही याचें आश्चर्य वाटतें. असो. श्री. पारसनिसांनी आपल्या पुस्तकांस २४ पानांचा उपोद्घात जोडला आहे. त्यांत कवीचें चरित्र, २ पाठचिकित्सा, ३ काव्यसमीक्षा, असे तीन विषय आले आहेत. रघुनाथपंडिताच्या चरित्राबद्दल व व्यक्तिमत्वाबद्दल हल्ली वि. विस्तारांतून ऊहापोह चालू आहे. त्यामुळे रा. पारसनिसांनी दिलेली रघुनाथपंडिताची माहिती जरी निर्माल्यवत् झाली असली तरी आतापर्यंत कविचरित्रांत किंवा सारस्वतांत दिलेली पंडितांची माहिती एकत्र करण्याचें श्रेय त्यांना लाभलें आहे. मात्र ही आवृत्ति काढतांना रा. प्रियोळकरांच्या लेखाचा फायदा घेतां आला नाही येवढ्यानेच प्रो. पारसनिसांनी स्वतःस दुर्दैवी समजण्याचें कारण नाही. कारण या प्रतींत असे कांहीं मुद्दे आहेत की त्यांमुळे वाचकांना स्वतःस कायमचेच दुर्दैवी बनावें लागलें आहे. रघुनाथपंडित मूळचा मलबार किनाऱ्यावरील तंजावरचा कीं कारोमांडेल किनाऱ्यावरील तंजावरचा हा मुद्दा अजून [illegible] त्याचप्रमाणे तो कोंकणातला किंवा महाराष्ट्रातला [illegible] याबद्दलहि ऐकमत्य झालेलें नाही. म्हणून पारसनिसांच्या उपोद्घाता[illegible] भागाबद्दल आजच निश्चित मत देणें दुरापास्त आहे. मात्र बाधक पुरावा जोपर्यंत

उपलब्ध होत नाही तोपर्यंत प्रचलित सिद्धांत खरा मानण्यास काय हरकत आहे ? हें द्विवार उच्चारलेलें तत्त्व पारसनिसांप्रमाणे सत्य सत्य त्रिवाचा मानण्यास आम्ही तयार नाही. कारण प्रचलित सिद्धांतास बळकटी आणणारा पुरावा देण्याची जबाबदारी सिद्धांत-प्रतिपादकावर पडते. यापुढें आख्यानपर वाङ्मयाचा थोडासा इतिहास देण्याचा प्रयत्न प्रोफेसर मजकुरांनी केला आहे. पण एकनाथापासून पुढचाच काल त्यांनी दृष्टीच्या टप्प्यांत धरला आहे. ज्ञानेश्वरीपूर्वकालीन महानुभावी वाङ्मयांत असे प्रयत्न झालेले आहेत याची साक्ष नरेंद्रकृत रुक्मिणीस्वयंवर देऊं शकेल.

पाठचिकित्सा करतांना मूळ ग्रंथाची श्लोकसंख्याच ठरवून काम भागत नाही. काव्यांतील पाठभेदांचीहि चर्चा व्हावी लागते. तशी चर्चा या प्रतींत कोठेहि झालेली नाही यामुळे मोठें वैगुण्य प्राप्त झालें आहे. मूळहि काळजीपूर्वक छापण्याची खबरदारी घेतली नाही. उदा. श्लो. १०७ येथे 'पाषाणरूप' याबद्दल "पाशानरूप" असा पाठ कित्येक घेतात. श्लोक १२३ 'मुख' याबद्दल 'सुख' हा पाठ घेऊन नवनीतकारांनी चार अर्थ दिले आहेत. काव्याची श्लोकसंख्या ठरवितांना श्री. पारसनिसांनी चार अलब्ध प्रतींतून चाळून त्यांच्या एकवाक्यतेने १९८ श्लोक, तीन्हींच्या एकवाक्यतेने ४३, व दोहोंच्या एकवाक्यतेने १२ अशी एकंदर २५३ श्लोकसंख्या ठरविली आहे. ही पद्धति ऐतिहासिक म्हणतां येणार नाही, तथापि रघुनाथपंडितांचीच हस्तलिखित प्रत मिळाल्याशिवाय अशाच तऱ्हेच्या प्रतींवर तहान भागवून घेणें भाग आहे. परिशिष्टांत दिलेल्या प्रक्षिप्त भागाबद्दल श्री. पारसनिसांचें व आमचें ऐकमत्य होईल असें वाटतें पण आजच त्याबद्दल निश्चित असें आम्ही कांहीं सांगत नाही.

काव्यसमीक्षा करतांना प्रो. पारसनिसांनी नैषधकाव्य व नलोपाख्यान यांतील सादृश्य सप्रमाण सिद्ध केलें आहे, पण प्रस्तुत काव्यांतील काव्यगुणांचें सविस्तर दिग्दर्शन येथे करणें त्यांना अशक्य कां वाटलें कळत नाही. आम्हांस तरी अशा दिग्दर्शनास हेंच स्थल योग्य वाटतें. काव्याचा मुख्य रस कोणता, त्याचे ठळक गुण कोणते, इत्यादि उपयुक्त विवेचनाबरोबरच रघुनाथपंडितांचें संस्कृत काव्याचें ऋण व असल्यास त्यांचें कल्पनास्वातंत्र्य किंवा प्रतिभा आजमावणें जरूर होतें. बहुतेक मराठी कवि पुष्कळशा कल्पना संस्कृत कवींपासून घेतात त्यामुळे त्यांची स्वतःची प्रतिभा किती हें समजणें कठीण होतें, व यामुळेच त्यांना 'भाषांतरे' हें नांव पडलें आहे. त्यांच्या काव्यांतून त्यांच्या स्वतंत्र प्रतिभेची माणिकमोतीं हुडकून काढून त्यांच्यावरील हा आरोप घालिवणें हें काव्यसमीक्षण म्हणविणाऱ्याचें कर्तव्य होऊन बसतें.

नलोपाख्यानांतील प्रसंगवर्णनाबद्दल दुमत होण्याचें कारण नाही, पण यांतील भाषेबद्दल यापेक्षा थोडे विस्तरशः विवेचन यावयास पाहिजे होतें. फार्सी शब्दांबरोबरच या काव्यांत 'मात' यासारखें कानडीहि शब्द आहेत. कांहीं शब्दांची व्युत्पत्ति येणें जरूर होतें. म्हणी व त्या काळचे लोकप्रवादहि यावयास पाहिजे होते. व्याकरणाच्या बाबतींतहि यापेक्षा थोडी जास्त अपेक्षा होती. अलंकारांचें विवेचन करतांना—

रघुनाथपंडितास 'स्वभावोक्ति', श्लेष व अतिशयोक्ति किती प्रिय होते व त्यांत तो कसा कुशल आहे याचें सामग्र्याने वर्णन करून मराठी कवितेतील या अलंकारांच्या स्थानाचें महत्त्व सांगणें अवश्य होतें. विद्यार्थ्यांची दृष्टि फाकण्यास मराठी काव्यें तत्त्वनिकषावर घासून दाखविलीं पाहिजेत. मग त्या मानाने त्यांचें कमी अधिक महत्त्व ठरेल तें ठरेल.

यापुढील प्रो. पारसनिसांच्या प्रतीचा भाग म्हणजे त्यांच्या टीपा व यावर मोठ्या कष्टाने असें म्हणावें लागतें की हें काम अगदी गचाळ झालें आहे. टीपांचा सरस निरसपणा सुलभ शब्दांचे अर्थ दिल्यानें ठरत नाही, तर विद्यार्थ्यांस व सामान्य वाचकांस दुर्बोध अशा स्थलांच्या स्पष्टीकरणावरूनच ठरत असतो. कित्येक ठिकाणीं प्रोफेसर मजकूर साधे व सरळ अर्थ सोडून मुद्दाम आडमार्गांत शिरलेले दिसतात, व मध्येच कोठल्या तरी पेंचांत सापडतात. आपण काय म्हणत आहों हें त्यांचें त्यांनाच कळत नाही. अशीं कांही उदाहरणें खाली देत आहों:—

श्लोक ४९—'आतां सोडवि मज रघुनाथा' येथे "नलाला रघुनाथ म्हणून संबोधण्याचें कारण काय" असें पारसनीस विचारतात. 'रघुनाथा' असें श्रीरामाला अनुलक्षून म्हटलें आहे ही गोष्ट त्यांच्या लक्ष्यांत आली नाही. कवि आपलें तरी नांव कशास घालील? कवीचें श्रीराम हें कुलदैवत होतें. ही गोष्ट डोळ्याआड करून कसें चालेल?

श्लोक ५१—"माय माझी बैसेल शोकशाळे" या ठिकाणीं शाळा या शब्दाचा दुसरा अर्थ 'बुंधा' असा घेऊन 'माझी आई शोकरूपी झाडाच्या बुंध्याखाली बसेल' असा अर्थ करणें रसहानिकारक आहे. कवीला श्लेष प्रिय आहे म्हणून टीकाकाराने आपल्या बुद्धीचे तारे तोडूं नयेत.

श्लोक ७१—या श्लोकाच्या अर्थाची पारसनिसांनी गंमतच उडविली आहे. 'तजवीज' या शब्दाने त्यांची दिशाभूल झाली आहे. "वीज अचंचळ म्हणजे स्थिर व शीतळ म्हणजे थंड कधी तरी झाली आहे काय? ती धरण्यास जशी उपाययोजना (तजवीज) करावी लागते तशी दमयंती वरण्यास करावी लागेल हें तुला कसें समजत नाही" असा अर्थ पारसनीस देतात. वीज धरण्यास काय उपाययोजना करावी लागते कळत नाही. वीज स्थिर करणें किंवा थंड होणें जसें अशक्य तशी दमयंती मिळणें अशक्य असें कां हंसाला म्हणावयाचें आहे? पारसनिसांच्या वरील अतर्क्य कोटिक्रमाने इष्टार्थाच्या उलट अर्थ निष्पन्न होत आहे. दमयंती ही वीज आहे पण ती वीज नेहमीच्या विजेसारखी चंचल व प्रखर नसून अचंचल व शीतल आहे. नेहमीच्या विजेचे दुर्गुण या दमयंतीरूपी विजेंत नसून तिचे कांतिमत्त्वादि गुण मात्र येथे आले आहेत असें म्हणण्याचा कवीचा भाव आहे व हा अर्थ पुढील ओळींशींहि चांगला जुळतो, कारण अचंचलत्व व शीतलत्व असल्याशिवाय डोळ्यांना सुख कसें होणार! 'तजवीज' हा शब्द केवळ 'वीज' या शब्दाशीं अनुप्रास साधण्यासाठीं योजला आहे. त्याच्या नित्याच्या अर्थानें भांबावण्याचें कारण नाहीं.

श्लोक ७१–नूतननीरजनूत इ० "(ती) नूततनीरजनूतमुखी पुरुहूत वधूसि सखी (आहे असें) निरखी" असा अन्वय घेतल्यानें अर्थ चांगला जुळतो. 'निरखीं' हें द्वितीय पुरुषी आज्ञार्थक रूप घेऊन नलाला संबोधून घेतलें तरी चालेल. पण पारसनिसांचें येथे भाष्य आहेच. "आपल्यापेक्षा अत्यंत वरचढ असलेल्या गोष्टीकडे पाहण्याचा धीरसुद्धा होत नाहीं. परंतु दमयंती आत्मविश्वासानें इंद्राच्या पत्नीकडे पहात होती म्हणजे तिच्यापेक्षां जास्त नसली तरी तिच्याइतकी तरी मी सुंदर आहें असा तिला आत्मप्रत्यय होता" इतक्या तर्कशास्त्राची येथे मुळींच जरूर नाही.

श्लोक ७१–आधींच नैषधकथा नवनीत भेला इ० याचा अर्थ देताना पारसनीस म्हणतात:–सूर्यप्रकाशांत लोणी विरवळूं लागलें म्हणजे आपण जसें तोंडांत घालतो तसें हंसाच्या आगमनानें नवनीताप्रमाणें प्रिय असणारी नैषधकथा ऐकण्याविषयी ती सादर उत्सुक झाली." पण सूर्यप्रकाशांत धरून का आपण लोण्याचा गोळा तोंडांत टाकतों ? श्लोकांतील लोण्याच्या गोळ्याची स्थिति पारसनिसांना कळलेली नाही. तो गोळा जिभेवर आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. नैषधकथारूपी लोण्याचा गोळा दमयंतीच्या जिभेवर होता म्हणजे नलकथा तिच्या जिभेवर होती, ती हंसागमनाने ओठावर आली व पुढे ती भाषणरूपानें बाहेर आली असा स्पष्ट अर्थ असतांना "ती भाषण ऐकण्याविषयीं सादर उत्सुक झाली" असा अर्थ पारसनीस आणतात कोठला ? "किंवा" स्वीकारितां वचन तें मग आदरीते" या पंक्तीचाच ते वरील अर्थ करीत असतील. पण ११८ श्लोकापासून दमयंतीच बोलत आहे मग ऐकण्याबद्दल उत्सुक होण्याचा प्रश्नच रहात नाही. यावरून या पंक्तीचा अर्थ त्यांस कळला नाही हें स्पष्ट आहे.

श्लोक १२३ या श्लोकांत 'मुख' याबद्दल 'सुख' असा पाठ घेऊन नवनीतकारांनी अर्थ चार दिलेले सर्वविश्रुत आहेत. मला 'मुख' हाच पाठ मान्य आहे. "मुख काळें करणें" यामध्ये दोन अर्थांची निष्पत्ति होते. लेखणीचेंहि लिहितांना मुख काळें होतें. व मुख काळें करणें= काळोखी फासणें असाही अर्थ आहे. हा दमयंतीकडे लागतो. "देवनळही जोंवरि लेखीं काळें मुख करूनि होय (तोंवरि) स्वकरिं धराया (योग्य आहे असें) मज लाज जाया (मला निर्लज्जता प्राप्त होण्याला) चतुरा मी सांगेन काय ? हें जाण." किंवा "जोंवरि लेखीं मुख काळें करूनि लाज जाया होय (तोंवरि) मी देवनळही स्वकरीं धरा या (असें) सांगेन काय ? चतुरा हें जाण" असे दोन अन्वय होऊं शकतील. येथे याप्रमाणें बरा अर्थ लागूं शकतो.

श्लोक १५० या श्लोकाच्या दोन ओळींबद्दल प्रो. पारसनिसांनी टीपांत प्रश्नचिन्ह घातलें आहे. दमयंतीच्या मनांत नल वास करीत होता. त्यामुळें मदनास आपलें स्थान नलानें घेतले याचा हेवा वाटून त्याने आपल्या सैनिकांना ती गोष्ट सांगितली व ते (सैनिक) जमले व त्यांनीच दमयंतीला दुखविली अशी कवीनें कल्पना केलेली दिसते. असा अर्थ पारसनिसांनीं सुचवून ठेवण्यास हरकत नव्हती.

श्लोक १५६—या श्लोकांतील 'वैजयंती' या शब्दाच्या अर्थाबद्दल प्रो. पारसनिसांची कींव करावीसें वाटतें. "स्यात्प्रासादो वैजयंतः" एवढें देखील त्यास समजलें नाही हें आमचें दुर्दैव होय. हें समजलें असतें तर १५६, १५६ एकत्र घ्यावे असें ते म्हणाले नसते.

श्लोक १६५ या श्लोकाच्या अर्थाबद्दल 'केसरी'नें टीका केलीच आहे. 'हळूं जाहल्या' याचा अर्थ पारसनिसांना कळला नाहीं हें खचित. ताजवा हातांत धरल्यानंतर जड वस्तू खाली राहून हलकी वस्तू वर जाते ही साधी गोष्ट समजण्यास फारसें डोक खाजविण्याचें कारण नाहीं.

वरील ८।९ स्थलें नलदमयंतीस्वयंवरांत कठीण वाटणारीं अशीं आहेत. यांनांच विशेषतः टीपांची जरूरी लागते. पण यासंबंधींच अर्थाचा अनर्थ कसा झाला आहे हें समजल्यावर प्रस्तुत प्रतीबद्दल वाचकांचें मत आमच्याप्रमाणेंच होईल अशी आशा आहे. याशिवाय पंचू=बहादर असाही अर्थ सुचवावयास हरकत नव्हती. साई=झाडी असा अर्थ सांपडत नाहीं. तो केवळ अनुमानधक्क्यानेच दिलासा दिसतो. ग्रंथावर टीपा देतांना कोश पाहावा लागतो. 'साई' याचा हा अर्थ घेतल्यावर 'दुपाराची साई" या सामराजाच्या ओळीचा अर्थ श्री. पारसनीस कसा करतील ? 'सौरस' याचा अर्थही रसपूर्ण, रसभरित असा होईल असें वाटत नाही. कोशांत तरी तो निघत नाही. सौरस=गोडी असा अर्थ निघतो. शिवाय तें विशेषण नाही हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. अशी अनवधानाचीं उदाहरणे आणखी देतां येतील. एकंदरींत पाहतां सोप्या शब्दांचे अर्थ मुद्दाम माथीं मारणें व अवघड ठिकाणीं मूकवृत्ति स्वीकारणें किंवा भरमसाट कांहीतरी आनवश्यक सांगणें या टीकाकारांच्या नेहमीच्याच धोरणाचाच अवलंब प्रो. पारसनिसांनी केला आहे. शेवटच्या परिशिष्टांचें काम बरें झालें आहे पण याबद्दलहि 'लोकशिक्षण'कारांचेंच म्हणणें आम्हांस मान्य आहे. निरनिराळ्या श्लोकांत अमुक अमुक अलंकार होतात व तेच कां होतात याचें विवेचन विद्यार्थ्यांसाठी देणें आवश्यक होतें.

अभिप्राय फार लांबला. पुस्तकाच्या केवळ चुकया काढण्याचा हेतू नाही. पण प्रो. पारसनिसांसारख्यांकडून आम्ही जितकी अपेक्षा करतों तितकी खरी न ठरल्यामुळे तत्त्वाकरिता थोडें कटु लिहिणें भाग पडलें. यांत वैयक्तिक द्वेषाचा भाग बिलकुल नाही हें सूज्ञ वाचक जाणतील, व हेंच आम्हांस शेवटीं सांगावयाचें आहे.

द. सी. पंगु

शुद्धलेखनमण्डळाचा वृत्तांत.

१६ वें म. साहित्यसंमेलन, हैद्राबाद.

गोवें येथे भरलेल्या १५ व्या संमेलनांत मंजूर झालेल्या ९ व्या ठरावाप्रमाणे व्यवस्था करण्यासाठी मागील वर्षाचीच समिति चालू ठेवण्यांत आली.

मंडळाचे सदस्य.

श्री. ना. गो. चापेकर (अध्यक्ष) — श्री. न. चिं. केळकर
श्री. चि. वि. वैद्य — श्री. ग. ग. खापर्डे
श्री. ना. दा. बनहट्टी — श्री. रा. दा. देसाई
श्री. कृ. पां. कुलकर्णी.

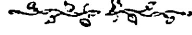
गोवें येथील संमेलनांत ठरल्याप्रमाणे शुद्धलेखनमंडळाचे निर्णय महाराष्ट्रांतील लेखक, वर्तमानपत्रें व मासिकें ह्यांचे संपादक ह्यांकडे संमतिसाठीं रवाना केले. त्याचप्रमाणे मुंबईइलाखाशाळाखातें व मध्यप्रांतशाळाखातें व कांहीं संस्थानांतील शिक्षणाधिकारी ह्यांच्याकडे अंमलबजावणीसाठीं नियम पाठविले. अद्याप कोणाकडूनहि उत्तरें आलीं नाहीत.

त्यांच्याकडे पुन्हा विचारणा केली आहे. सर्वांच्या माहितीसाठीं मंडळाचे निर्णय साहित्यपत्रिका, लोकशिक्षण, मराठीशिक्षक ह्यांमध्ये छापिले.

लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं, ह्या निर्णयाप्रमाणे लेखन करण्याचें कांहीं विद्वानांनी कबूल करून संमति दाखल आपल्या सह्याहि दिल्या आहेत. मुसलमानी मुलखांतील "मुशाफरी" व "साहित्यसोपान" हीं दोन पुस्तकें व पुण्याच्या मुलींच्या हायस्कुलांतील मासिक हीं सर्व शुद्धमंडळच्या निर्णयांना अनुसरूनच छापिलीं आहेत. सोलापूर येथील हरीभाई देवकरण हायस्कुलामध्येहि ह्या निर्णयाप्रमाणे विद्यार्थ्यांकडून लेखन करवून घेण्याचा स्तुत्य प्रयत्न चालू आहे. ज्ञानप्रकाश, केसरी, नवाकाळ ह्या तीन प्रमुख वर्तमानपत्रांच्या चालकांनीहि मंडळाचे निर्णय एकसमयावच्छेदेंकरून अमलांत आणण्याचें कबूल केलें आहे. ह्या सर्वांचें मंडळ फार आभारी आहे. नवभारत ग्रंथमालेंतील पुस्तकें ह्या नवीन पद्धतीने छापण्याचें चालकांनी अभिवचन दिलें आहे.

पुण्यांतील कांहीं प्राथमिक शाळांतील शिक्षक व विद्यार्थी ह्यांना ही नवीन पद्धति समजावून देण्यांत आली. कांहीं शिक्षकसंमेलनांतहि निर्णयाचा पुरस्कार करण्यासाठीं मंडळाचे निर्णय मोफत वाटण्यांत आले. जे ग्रंथकार नव्या निर्णयास अनुसरून आपले ग्रंथ छापण्यास तयार होते त्यांचीं हस्तलिखितें व कच्चीं मुद्रितें तपासून दिलीं.

कै० अच्युतराव कोल्हटकरांची वाङ्मयसेवा

(लेखकः—रामचन्द्र विनायक पटवर्धन.)

महाराष्ट्र-वाग्देवीच्या भाण्डारांतील एक अमूल्य रत्न हरपल्याचें आतापर्यंत बहुतेक वाचकांस माहित झालेंच आहे. हें रत्न म्हणजे सुप्रसिद्ध " संदेशकार " अच्युत बळवंत कोल्हटकर हे होत. ह्यांचें देहावसान मुंबईत गेल्या जून महिन्याच्या १६ तारखेस झाले. कोल्हटकर घराण्यावर वाग्विलासिनीचा वरदहस्त कित्येक पिढ्यांचा आहे. अच्युतरावांचे पूर्वज महादेवशास्त्री कोल्हटकर ह्यांचें वक्तृत्व अलौकिक होतें. आणि प्रख्यात नाट्याचार्य श्रीपाद कृष्ण हे तर सर्वविश्रुतच आहेत. अच्युतरावांचे चुलते बळवंतराव,—ह्यांनीच अच्युतरावांना लहानाचे मोठे केलें—हेहि कवि होतें. त्यांचीं भक्तिरसपूर्ण पद्यें अच्युतराव विद्यार्थीदशेंत दररोज स्नानानंतर मोठ्या भाविकपणें वाचीत असत. अच्युतरावांचें नांव माहीत नाही असा महाराष्ट्रीय वाचक शोधूं गेल्यासहि सापडणार नाही. रसना आणि लेखणी हीं दोन्हीं अस्त्रें सारख्याच कुशलतेने चालविण्याचें कौशल्य फारच थोड्या साहित्यभक्तांच्या वाट्यांस येतें. महाराष्ट्र–साहित्य–सागर जरी अतिशय विस्तीर्ण असला तरी त्यांतहि अशीं रत्नें अगदी थोडीं आहेत. अच्युतरावांचें बालपण बहुतेक पुण्यांतच गेलें. त्यांचें शिक्षणहि पुण्यांतच डेक्कन कॉलेजमध्ये झालें. कॉलेजांत बी. ए. च्या वर्गांत जाईपर्यंत अच्युतरावांच्या पोषाखाची पद्धति अगदीच गबाळी असे. ही गबाळी पद्धति ज्याने पाहिली असेल त्याला ही गबाळग्रंथी मूर्ति पुढील आयुष्यामध्ये वृत्तपत्र लेखनाने सर्वांस चकित करील, आणि वृत्तलेखनकलेंत क्रान्ति घडवून आणील हें स्वप्न सुद्धा पडलें नसेल; अग्नि जसा धूमाच्छादित असतो, मूळ तसा नसतो तसा अच्युतरावांचा कॉलेजक्रमहि तडफदार नव्हता. " मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतातच. " अशा भ्रामक कल्पनेने चरित्रनायकाच्या बालपणच्या आख्यायिका चरित्रलेखक एकाच धर्तीवर मनसोक्त रंगवीत असतात; आणि अशा वाल्मीक–कोकिलांचें कूजितहि एकाच सुरावर चालत असतें. कोणी आजारी पडल्यावर त्याच्या परिचयाचे सर्व लोक एकदम वैद्य बनून आजार अमुकच कारणाने झाला असें सांगत सुटतात. लाभहानिचा प्रकार घडून गेल्यावर मग प्रत्येकजण त्याचा ग्रहयोग वर्तवितो; त्याच रीतीनें चरित्रनायकाचें बालपण जरी विस्मृतीच्या पटलाने आच्छादित झालें असलें तरी लेखक नाउमेद न होतां बालपणच्या आख्यायिका सपशिलवार सांगून मोकळे होतात. मनुष्याच्या आयुष्यक्रमावर अन्तरंगांतील स्वभावसिद्ध गुणदोषांचा जसा परिणाम होतो तसाच परिस्थितीनेहि त्याच्या जीवनक्रमांतच नव्हे तर स्वभावांतहि पालट पडतो. ह्या नियमास अनुसरूनच अच्युतरावांच्या सार्वजनिक वर्तनपद्धतींत स्पष्टपणें निदर्शनास येणारीं ठळक परिवर्तनें झालीं. त्यांत इतर गुण–दोष जरी प्रामुख्याने दिसून आले असले तरी त्यांचा थट्टेखोर स्वभाव आणि आनंदीवृत्ति ही मात्र अगदी कायम राहिली. तसेच महत्त्वाकाङ्क्षा आणि दृढनिश्चय हेहि सद्गुण अढळ राहिले. अच्युतराव कॉलेजांत असे

स्वतंत्रवृत्तीचे असत तसेच त्यांचे अगदी जिव्हाळ्याचे सहाध्यायी देखील पूर्णपणे स्वतंत्रवृत्तीचेच होते; त्यामुळे भावि आयुष्यक्रमांत त्यांच्यांत मतभेद उत्पन्न झाला तरीहि परस्परांचें मित्रप्रेम अगदी अबाधित सोज्वळ राहिलें. अच्युतराव आणि त्यांचे मित्रद्वय ह्यांनी वाङ्मय सेवेची दीक्षा बी. ए. होण्यापूर्वीच घेतली. पहिला धडा म्हणून "सायणभाष्य-प्रदीपिका" ह्या नांवाचें पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें, आणि वेदांची सेवा करण्याचा संकल्प केला. बी. ए. पास झाल्यावर अच्युतराव आपल्या पूर्वोक्त मित्रांसह कायद्यांच्या अभ्यासासाठी मुंबईस जाऊन राहिले. त्यावेळीं लोकमान्य टिळकांवर "ताईमहाराज" प्रकरणाची तरवार लटकत होती. शिवरामपंत परांजपे यांचें "काळ" पत्र जोमाने चालू होतें; आणि राजकारणांत महाराष्ट्र अग्रेसर होता. टिळकांच्या धैर्याची खरी कसोटी "ताई-महाराज" प्रकरणांतच झाली. तें प्रकरण म्हणजे त्यांच्या शुभ्र धवल चारित्र्यावर काळेंकुट्ट डाग पाडण्याचा एक व्यूह होता. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं केसरीचें आणि केसरीकारांचें शुद्ध वर्तन पाहून अच्युतरावांचें अन्तःकरण टिळकांविषयींच्या निःसीम भक्तीनें रंगून गेलें. "केसरी" आणि "काळ" ह्या पत्रांचें त्यांना जणो वेडच लागलें. अशाच एका प्रसंगी त्यावेळेस त्यांच्या स्वभावांतील लहरी, विचित्रपणा अनुभवास आला. परंतु त्यांच्या अभ्यासक्रमावर त्याचा कांहीं परिणाम घडला नाही. पुढे सन १९०५ सालीं ते एल्एल्. बी. पास झाले, आणि धंदा शिकण्यासाठी म्हणून त्यांचे वडील वामनराव ह्यांच्या सल्ल्याने हुशंगाबादेस गेले. तो काळ ऐन धामधुमीचा होता; बंगालच्या फाळणीने सर्व देश विव्हल झाला होता; आणि बहिष्काराच्या तेजाने हादरून गेला होता. हुशंगाबादेहून अच्युतराव १९०५ मध्यें नागपुरास आले. अच्युतरावांचे वडील वामनराव हे टिळकांचे अत्यंत विरोधी, आणि टिळकांच्या अडवणुकीच्या मार्गाचेहि कट्टे प्रतिस्पर्धी होते. अशा वातावरणांत सन १९०७ सालची राष्ट्रसभा नागपुरास भरावयाची असें ठरलें; तेव्हा टिळकांच्या धोरणाला विरोध करणारें असें देशसेवक पत्र नागपुरास निघत होतें. त्याचें संपादकत्व १९०६ च्या अखेरीस अच्युतरावांनी आपल्याकडे घेतलें. पण वामनरावांस ही कल्पनाहि झाली नाही की देशसेवक पत्र आणि अच्युतराव हे दोघेहि केसरीच्या धोरणाचाच पुरस्कार करतील; परंतु गोष्टी वामनरावांच्या अपेक्षेच्या विरुद्ध घडून आल्या. अच्युतरावांनी देशसेवकाच्या द्वारा टिळकांच्या राजकारणाचा आणि "बहिष्कारयोगाचा" मध्यप्रांतांत मोठ्या धडाडीने प्रसार केला. देशसेवकांतील लेखांवर टिळकांच्या धोरणाचाच केवळ नव्हे, तर टिळकांच्या भाषाशैलीचा ठसा स्पष्टपणे दृग्गोचर होऊं लागला. निळकंठराव उधोजी, डॉ. मुंजे, धुंडिराजपंत ठेंगडी, डॉ. चोळकर ह्यांनी सर्व मध्यप्रांतांत दौरा काढून स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार, आणि राष्ट्रीय शिक्षण ह्या चतुःसूत्रीला जेथे जेथे विरोध दृष्टीस पडे तेथे जनतेला जागृत करण्याचें अवर्णनीय कार्य पार पाडलें. खुद्द नागपुरांत अच्युतरावांनी सभेंतून आपल्या पित्याचाहि मुलाजा न ठेवता त्यांच्या समक्ष त्यांच्या चुकीच्या मतांची हजेरी घेण्यास यत्किंचित्‌हि कमी केलें नाही. "बापासि बाप न म्हणे" ही उक्ति अच्युतरावांच्या बाबतींत जरी यथार्थ परंतु यथोचितच ठरली. सर्व नागपूर शहर खडबडून जागें झालें. त्यावेळची देशसेव-

कांची भाषा खरोखरच जोरदार व केसरीच्या बरोबरीने जलाल असे. अशा तऱ्हेचे लेख अच्युतरावांच्या लेखणींतून पुनः उतरले नाहींत. देशसेवकांतील लेख आणि संदेशांतील लेख यांच्या पद्धतींत भिन्नता आहे. देशसेवकांतील लेखांना सणसणीत हें विशेषण शोभेल तर संदेशांतील लेखांना भावनोद्दीपक असें म्हणावें लागेल. कारण दोघांचें उद्दिष्ट निराळें. उत्कट देशभक्तीचा परिणाम जो कारागृहवास तो टिळकांच्या पाठोपाठच अच्युतरावांच्या वाट्यास आला. ते दीड वर्ष कारागृहांत होते. परंतु त्यांचे इतरांप्रमाणेच त्यावेळेस जे अतिशय हाल झाले, त्यांची हृदयद्रावक हकीकत केसरींत पुढे प्रसिद्ध झाली आहे. १९१० सालीं ते सुटले; आणि गुप्त पोलिसांच्या भुग्यास न जुमानता त्यांनी पुनरपि १९११ अखेरपर्यंत हिंदुस्थानात प्रवास केला. पोलिसांना त्यांचा तपासहि लागेना, तेव्हा अधिकाऱ्यांनी अच्युतरावांच्या निकट मित्रांपैकी श्री. दाजीसाहेब तुळजापूरकर यांची समक्ष गांठ घेतली आणि अच्युतरावांना कांहीं एक त्रास होणार नाही असे आश्वासन देऊन त्यांच्या विद्यमाने मुंबईस बोलावून घेतले. त्यामुळे अच्युतराव १९१२ च्या फेब्रुवारींत मुंबईस आले ते अखेरपर्यंत तेथेच राहिले.

कारागृहवासांतील हालअपेष्टांचा परिणाम अच्युतरावांवर थोडाबहुत झालाच. त्यांच्या वर्तनांतील लहरी स्वभावाची लकेर जी एकदा पूर्वी १९१४ मध्ये दिसली होती, तिचाच प्रभाव केव्हा केव्हा वागणुकींतहि उमटूं लागला. परंतु त्यांची काव्यप्रतिभा मात्र जोराने वाढीस लागली. कॉलेजांत १९०० सालीं केलेल्या संकल्पाप्रमाणे त्रिवर्गमित्र पुनः एकत्र होऊन त्यांनी 'श्रुतिबोध' आणि "उषा" हीं मासिकें जन्मास आणलीं. ह्या मासिकांना कल्पनातीत यश मिळालें. ऋग्वेदांतील उदात्त विचारसरणीची ओळख महाराष्ट्रास झाली. आणि श्रुतिबोधाने अच्युतरावांना वैभवारूढ केलें. श्रुतिबोधाचे वर्गणीदार वीस हजारापर्यंत वाढले, तेव्हा मराठी दैनिक काढण्याचा निश्चय ठरून त्याप्रमाणे १९१५ पासून संदेश सुरू झाला, आणि मराठी दैनिकांमध्ये अश्रुतपूर्व क्रान्ति घडून आली.

"श्रुतिबोधा"ची गद्यरूप काव्यपद्धति यशस्वी ठरली. तेव्हा राजकारणाव्यतिरिक्त इतर विषयावर उत्तम रीतीने लिहितां येते, हेंहि दृष्टोत्पत्तीस आलें; तेव्हा इतर दृष्टीने हृदयस्पर्शी लेख वर्षानुवर्ष लिहून "संदेशा" सारखें दैनिकहि लोकप्रिय करिता येईल असा आत्मविश्वास सर्वांना उत्पन्न झाला. तथापि दैनिकाच्या ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या कामगिरीचें सर्व श्रेय अच्युतरावांचें एकट्याचें आहे. अच्युतरावांच्या हातीं ही लेखनकला इतकी विकास पावली की एका विषयावरच नव्हे तर एकाच शब्दावर केवळ चटकदार भाषेने चार चार पांच पांच रकाने लिहिणें ही लकब दुसऱ्या कोणासहि अद्यापि साधली नाहीं. भपकेदार, चित्ताकर्षक, मोठमोठीं शीर्षकें घालणें हा जो प्रघात आता सर्वमान्य ठरला आहे, तो संदेशानेच प्रथम प्रचारांत आणला. पाण्यासारखा, बिनहिशेबी पैसा खर्च करून ठिकठिकाणीं खास बातमीदार पाठवून अगदी वित्तंबातमी आणि तीहि विस्तृत आणि सर्वांच्या अगोदर प्रसिद्ध करणें हेंहि साहस अच्युतरावांनीच केलें. मुंबईतील विनोदी लेखक अनंतराव गद्रे हे ह्याच वेळी अच्युतरावांच्या सहवासांत तयार झाले आणि टिळक मण्डालेहून सुटून येण्यास आणि संदेश सुरू होण्यास एकच गांठ पडली. पुढे "स्वराज्यसंघ" निघाला, आणि डो.

१९७

टिळकांनी दौरे काढण्यास आरंभ केला. स्वराज्यसंघाच्या मतप्रसाराचें काय संदेशानें केसरी-पेक्षाहि विस्तृत लेख लिहून अतिशय परिणामकारक रीतीनें केलें. ह्या वेळच्या संदेशांतील विशेष म्हणजे " वत्सलावहिनींचीं पत्र " हा होय. वत्सलावहिनींच्या पत्रांतील मार्मिकपणा, स्त्रीस्वभावसुलभ उपमालंकार, महाराष्ट्राच्या राजकारणांतील नैपुण्य आणि स्त्रीजनाला योग्य अशा विनयपूर्ण भारदस्त भाषेंत विषयाची मांडणी ह्या गोष्टींचा चटका वाचकांना इतका लागला की वत्सला वहिनी ह्या कोण ह्याचाच ध्यास ज्याला त्याला लागला. त्या पत्रांची नमुनेदार गुलगुलीत भाषा अद्यापि कोणाचें अंतःकरण हलवून सोडते; वत्सलावहिनीचा सुगावा कोणासहि लागला नाही. आणि ह्या रहस्याची परिस्फुटता करण्यांत आता स्वारस्यहि नाही. परंतु एवढे खरें की १९०५ साली हैद्राबादेस भाग्येश-विजय ह्या मासिकांत अगदी असेच लेख प्रसिद्ध झाले होते; हे दोन्ही लेखक किंवा लेखिका एकच होत. संदेश पत्र अत्यंत जोमाने सुमारें ३॥ वर्षे चालून १९१८ साली बंद पडलें; आणि त्याबरोबरच अच्युतरावांचें लोकमान्यांशीं सहकारित्वाचें राजकारणहि विराम पावलें. १९१७ सालच्या अखेरीपासूनच संदेशाला लहरीपणाची बाधा होऊं लागली, आणि पूर्वस्मृतिचा ओढा आणि विक्षोभकारक नवीन परिस्थिति ह्यांच्या भोवऱ्यांत तो गिरके घेऊं लागला. संदेश संस्थेचें रूपान्तर " नारिंगी निशाण " ह्या नाटक कंपनींत झालें, आणि ही दुःस्थिति अच्युतरावांनी ज्या भावनेने पतकरली त्याच अतर्क्य भावनेने त्यांच्या मनावर कायमचा पगडा बसविला.

सन १९१९ मध्ये संदेश पुनः अवतीर्ण झाला. पण तो पूर्वीचा संदेश राहिला नाही. तरीहि भाषेंत सौष्ठव ज्यास्त आलें. पण विषयाचें महत्त्व फारच कमी झालें. रचना पूर्वीप्रमाणेच आल्हादप्रद राहिली. परंतु पाल्हाळपणा फार वाढला. एकच गोष्ट वाचकांच्या मनावर बिंबविण्याची हातोटी चांगली वठूं लागली; पण एकाच व्यक्तीच्या पाठीमागें महिनोगणती— नव्हे वर्षानुवर्षे हात धुवून पाठीस लागण्याचा अनिष्ट प्रकार वाचकांना जाणवूं लागला. मनोवृत्तींना मोठ्या कुशलतेने उसळून देऊन गुंग करून सोडण्याचें वैशिष्ट्य चांगलेंच प्रचीतीस येऊं लागलें. पण पूर्वापार धोरण आणि संगति ह्यांना कांहीच ताळतंत्र राहिला नाही. संदेश म्हणजे शब्दांची सिनेमासृष्टि, अद्भुतरम्य कथानक, अपूर्व कौतुक— धांदल— धामधूम, विलक्षण दृश्य असें वाटे. परंतु कायमचा परिणाम नाही असा प्रसंग येऊन ठेपला. आणि अशा व्यग्र स्थितींतच संदेश १९२९ च्या मुंबईच्या दंग्यानंतर अखेरचा बंद पडला.

अच्युतरावांची लेखनशैली अनन्यसाधारण आहे. मराठी गद्यलेखनांत असामान्य प्रतिभा मूर्तत्वाने जर कोठे नांदली असेल तर ती संदेशाच्या लिखाणांत होय. असे लेख आता पुनः महाराष्ट्राच्या दृष्टीस केव्हा पडतील ते पडोत. महाराष्ट्रामध्ये कै॰ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, कै॰ शिवरामपंत परांजपे, आगरकर, हरि नारायण आपटे इत्यादि अनेक धडाडीचे लेखक निपजलेले आहेत, आणि विद्यमान लेखकांत श्रीयुत केळकर, श्री. खाडिलकर, प्रो. बेहेरे, श्री. वामनराव जोशी, दाजीसाहेब तुळजापुरकर आणि दुसरे अनेक उत्कृष्ट लेखक अग्रेसर आहेत. अशा ह्या नामांकित लेखकांमध्येहि अच्युतरावांना सन्मानाचें स्थान मिळेल. प्रत्येक लेखकांच्या सरणींत एकेक किंवा दोन दोन गुणहि उत्कटत्वाने दृष्टोत्पत्तीस

घेतात. विष्णुशास्त्र्यांचा मर्मभेदक कोटिक्रम, टिळकांच्या भाषेचा धडाक्याचा ओघ, आणि परिणामकारक वादनैपुण्य, केळकर यांच्या भाषेचा चटकदारपणा व मोहकपणा, खाडिलकरांचा शब्दसृष्टींतील चक्रव्यूह, प्रो० वेहेरे यांच्या लेखांतील वाणेदारपणा आणि शिवरामपंतांची लोकोत्तर उपरोधिक वाग्वधू ह्यांच्या गुणांची प्रतीति जशी तत्काळ येते तशीच अच्युतरावांच्या वाक्प्रवाहांतील रत्नेंहि तत्काळ नजरेंत भरतात. अच्युतरावांच्या लेखांची तुलना वरील लेखकांपैकीं शिवरामपंत व खाडिलकर यांच्याच लेखांशीं करितां येईल. तरी शिवरामपंतांच्या काळपत्रांतील लेखांशींच "संदेशांतील" लेखांचें विशेष सादृश्य भासेल. दोन्हीं उत्कृष्ट वृत्तपत्रें त्यांच्या संपादकांच्या डोळ्यांदेखत बंद पडलीं, दोहोंतीलहि लेखांनी अन्तःकरणांत कालवाकालव होते. दुःखोद्रेकाची भावना खळाळून उसळते. गतवैभवाची आणि नष्टस्वातंत्र्याची स्मृति सारख्याच आवेगाने अन्तःकरण थरारून सोडते; हिंदु समाजाच्या हताश परिस्थितीचें भयानक चित्र मनश्चक्षूंपुढे सारख्याच धधधीतपणाने उभें राहिल्याने डोळ्यांपुढे अंधारी येते. आपसांतील क्षुद्रवृत्तींच्या कलहाच्या दुर्गंधीने मनोवृत्तीमध्ये शिसारी उत्पन्न झाली असतां दोन्ही लेखकांचे लेख उत्साह आणि उमेद उत्पन्न करितात. आणिं आशेचा अंकूर होरपळून जाईल अशी धास्ती वाटूं लागलेल्या मनाला कळवळ्याच्या शब्दांनी धीर देतात; तथापि शिवरामपंतांच्या लेखनांत उपरोधिकपणा ज्यास्त आणि अच्युतरावांच्या लिखाणांत विनोद अलंकार आणि भावनोद्दीपकता ज्यास्त; शिवरामपंतांच्या कोटिक्रमांत खोचदारपणा अधिक आणि अच्युतरावांच्या कोटिक्रमांत लज्जतदारपणा अधिक; इतका की वाचक अगदी देहभान विसरतो. " जाईची वेल सुकली " " नारिंगी निशाण केव्हा दिसणार ? " " जिजा तूं कां रडतीस ? " इत्यादि लेख कोणत्याहि महाराष्ट्रीयाच्या अन्तःकरणाला पीळ पाडल्याशिवाय कधी राहणार नाहीत. महाराष्ट्रीय वाङ्मयावर अच्युतरावांनी आपल्या बुद्धिमत्तेचा ठसा कायमचा उमटविला आहे. आता त्यांच्या वाङ्मयसेवेची जोपासना करून महाराष्ट्रीयांनी अच्युतरावांच्या ऋणांतून अंशतः तरी मुक्त व्हावें येवढीच परमेश्वरापाशी प्रार्थना आहे.

———

साभार स्वीकार

बाजीराव–प्रो. ना. के. बेहेरे
नलदमयंती स्वयंवराख्यान–
प्रो. श्री. रा. पारसनीस.
रत्नप्रदीप–
जन्माचा बंदिवास–वा. वि. जोशी.
महात्मा गांधी सैतान की साधु ?–
नाथ निफाडकर.
शिवप्रताप–ल. ना. जोशी.
संस्कृत साहित्यशास्त्राचा इतिहास–
पां. वा. काणे.
आयर्लंडचे वीर–न. चिं. केळकर.
इंग्रजांचा पराभव–अ. ब. कोल्हटकर.
रत्नावळी (हर्ष)–शां. आ. सबनीस.
डेक्कन व्ह. ट्रा. सोसायटी अहवाल
१९३०–३१.
अभिनव भारत, नागपूर
भारतमित्र, रिवण गोवा
रघुनाथ पंडित–अ. का. प्रियोळकर.
मानवी संस्कृतीचा इतिहास–चिं. ग. कर्वे.
अहल्योद्धार–प्रो. ना. के. बेहेरे.
रणदिवे यांची कविता.–
कविसंमेलन भा. २–दे. ल. महाजन.
मालव साहित्य, इंदूर.
फिलॉसफी अँन्ड रिलिजन पुणें.
दत्त किंकराची कविता, भाग १ ला–
द. अ. सराफ.
पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठ–श्री. म. माटे.
पातिव्रत्य-विचार– ना. गो. चव्हाण.
वैयक्तिक अमरत्व–चिटणीस, फि. अ. पुणें.
लोकशिक्षण–पुणें.

जून ते सप्टेंबर सन १९३१ अखेर

देणगी

श्री. चिं. ग. कर्वे यांचे मार्फत रु. १२८९८६
सौ. ताराबाई सहस्रबुद्धे ८८
प्रो. द. वा. पोतदार १
श्री. शा. हणमंते २
ग्रंथोत्तेजक मंडळ इंदूर ५१
(श्री. ना. गो. चापेकर यांजकडे पत्रिकेच्या दुसऱ्या वर्षाच्या अंकास पारितोषक)
सौ. कमळाबाईसाहेब किबे– ५०
(श्री. सुं. भा. वैद्य यांजकडे प्रचारकार्यास देणगी)
सौ. राधाबाई आपटे ह्यांच्या–
कीर्तनप्रसंगीं ४

तहाहयात सभासद.

श्री. पांडुरंग महादेव बाके रु. ३०
श्रीमंत अप्पासाहेब जमखिंडीकर रु. १००
श्री. ना. गो. चापेकर यांजकडे

१९३१ जून ते सप्टेंबर अखेर आलेली वर्गणी

नांव	सन	रु.
एम्. आर्. कानिटकर	१९३१	३–८
गोविंद पांडुरंग पावशे	,,	,,
विनायक गोविंद साठये	,,	,,
विनायक हरी आपटे	,,	,,
गोविंद भालचंद्र नानल	,,	,,
चिं. वि. जोशी	,,	,,
य. दि. पेंढारकर	,,	,,
मोहन ज्ञानेश्वर शहाणे	,,	,,
श्रीमंत संपतराव गायकवाड	,,	,,
भालचंद्र रामचंद्र पटवर्धन	,,	,,
गणेश कोंडो गोडबोले	,,	,,
रा. अ. क्षिरसागर	,,	,,
देवीदास लक्ष्मण महाजन	,,	,,
चिंतामण गणेश कर्वे	,,	,,
शंकर गोपाळ घैसास	,,	,,
प्रो. श्री. ना. वनहट्टी	१९३०–३१	७
श्री. नी. शं. नवरे	,,	३–८
हेडमास्तर; हरीभाई देवकरण हायस्कूल; सोलापूर	,,	४–८
काशीनाथराव वैद्य	,,	३–८
प्रो. रा. स. जोग	,,	,,
सौ. ताराबाई सहस्रबुद्धे	,,	,,
मॅनेजर ओरिएन्टल बुक सप्लाईंग एजन्सी, पुणें	१९२८ ते १९३१	१३–८
ना. म. भिडे	,,	३–८
प्रो. शं. दा. पेंडसे	,,	३–८
गं. गो. कानेटकर	१९२९ ते ३१	१०–८
कृ. गो. साठे	१९३१	३–८
व्ही. जी. कर्वे	,,	३–०
र. कृ. पाटणकर	,,	३–८
कृष्णाजी रामचंद्र पंजीकर	१९३०	३–८
रामचंद्र वि. जोशी	१९३१	३–८
गोविंद महादेव भिडे	१९३०–३१	७–०
कृष्ण वासुदेव जोशी	१९३१	३–८
आर्. व्ही. काळे	,,	३–८

नांव	सन	रु.
पुरुषोत्तम लक्ष्मण ओगले	१९३०	३–८
ॲडमिनिस्ट्रेटिव्ह ऑफिसर डि. लो. बो. ठाणा	१९३१	२७–०
कृष्णाजी लक्ष्मण सोमण	१९३०–३१	७–०
डॉ. विठ्ठल हरी केळकर	१९३०–३१	७–०
बाबूराव यशवंत सुभेदार	१९३०–३१	७–०
गणेश सदाशिव जोग	१९३१	३–८
डॉ. केशव वामन साठे	,,	,,
कृष्णाजी रामचंद्र परांजपे	,,	,,
सखाराम हरी पंडित	,,	,,
प्रिन्सिपॉल मॉरिस कॉलेज, नागपूर	१९३१–३२	४–८
सु. व्ह. रि. डि. उस्मानिया कॉलेज, हैद्राबाद	१९३१	४–८
गणेश श्रीपाद हुपरीकर	,,	३–८
नेमचन्द नथूराम दोशी	,,	,,
से. राजाराम कॉलेज रीडिंग रूम, कोल्हापूर	१९३०	४–०
सेक्रे. जनरल लायब्ररी कोल्हापूर	१९३१	४–०
डॉ. रा. चि. श्रीखंडे	१९३१	३–८
प्रो. मा. त्रिं. पटवर्धन	१९३०	१–८
श्रीमंत राजा त्रिंबकराज बहादुर	१९३१	३–८
श्रीमंत राजा धुंडिराज बहादुर		,,
प्रो. एस्. आर्. पारसनीस	,,	,,
पांडुरंग वामन काणे	,,	,,
क्युरेटर सेंट्रल लायब्ररी बडोदें	१९३०	४–८
दिनकर बाबुराव परांजपे	१९३०–३१	७–०
के. ल. ओगले	१९३१	३–८

पुणें येथे श्री. कुलकर्णी यांचे मार्फत झालेला जमाखर्च

जून १९३१

एकूण जमा १०९/१/६ — एकूण खर्च रु. ५३/३/६

वर्गणी रु. ९५
देणगी रु. १४/१/६

पोष्ट रु. १९/९
,, रु. ३० अंक पाठविणेंस
सादील रु. ३/६/६
इतर /४

जुलै १९३१

मागील महिन्यांतील शिल्लक रु. ५५/१४ — एकूण खर्च रु. २८६/९
एकूण जमा रु. २४०/८

वर्गणी रु. १३७/८
देणगी रु. १०३

पोष्ट रु. १२/७
सुं. भा. वैद्य यांजकडे रु. ५०
ना. गो. चापेकर यांजकडे रु. १५४/८
प्रेस छपाई रु. ६४
सादील १/१२
पगारापोटीं रा. मो. देव यांस ३
पार्सल खर्च /१४

आगष्ट १९३१

मागील महिन्यांतील शिल्लक रु. ९/१३ — एकूण खर्च रु. ६१/५/९
एकूण जमा रु. ९३/८

वर्गणी रु. ८९/८
देणगी रु. ४

प्रेस छपाई रु. ३७
सादील रु. १०/३
पोष्ट रु. ७/२
रा. मो. देव यांस पगारापोटीं रु. ७
किरकोळ /८/९

सप्टेंबर १९३१

मागील महिन्यांतील शि. रु. ४१/१५/३ — एकूण खर्च रु. १४१/७
एकूण जमा रु. १२१/८

वर्गणी रु. १२१/८

प्रेस छपाई रु. ११९
रा. मो. देव यांस
पगारापोटीं रु. ७
सादील रु. ७/१४
पोष्ट रु. ७
प्रचार रु. /९

पुढील महिन्यासाठीं शिल्लक रु. २२/८/३.

———